

Əlimərdan bəy Topçubaşov

“KASPI”dən SEÇMƏLƏR

Bakı–2018

“Kaspi nəşrləri” seriyası

Tərtib və rus dilindən tərcümə edən, müqəddimə,
izah və şərhlərin müəllifi:

Vilayət Quliyev

“Kaspi nəşrləri” seriyasının rəhbəri və redaktoru:

Sona Vəliyeva

Əlimərdan bəy Topçubaşov. **“Kaspi”dən seçmələr.**
Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2018, 128 səh.

Kitabda Azərbaycan Cümhuriyyətinin “qurucu atalar”ından birinin – görkəmli ictimai-siyasi xadim, diplomat və publisist Əlimərdan bəy Topçubaşovun 1898–1906-cı illərdə baş redaktoru olduğu “Kaspi” qəzetində dərc edilmiş məqalələrindən bir qisminin Azərbaycan dilinə tərcüməsi toplanıb. Bu yazılarda Azərbaycanın və bütünlükdə Cənubi Qafqaz regionunun XX əsrin əvvəllərindəki həyatı özünün ən müxtəlif yönələri və istiqamətləri ilə əksini tapıb. Ə.Topçubaşovun zəngin publisist irsi onun milli istiqlal məfkurəsinin öncülü və gələcək Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqlarından biri olduğunu göstərməklə yanaşı, “Kaspi” qəzetinin də həmin prosesdəki rol və xidmətlərinə işıq salır. Əsər tarixçilər, filoloqlar, politoloqlar, media təmsilçiləri – ümumən geniş oxucu kütləsi, mütaliə həvəskarları üçün nəzərdə tutulub.

Kitab “Kaspi” qəzeti və “Kaspi” Təhsil Şirkətinin dəstəyi ilə nəşr edilib.

İSBN 978 9952 476 39 2

© “Kaspi nəşrləri”, 2018

© “Zərdabi LTD” MMC, 2018

CÜMHURİYYƏTƏ YOL AÇAN QƏZET

Sərlöv hə ilk baxışdan mübaligəli görünə bilər – Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin ikinci ilində nəşrini dayandırmış "Kaspi" ilə milli dövlətimiz arasında nə kimi əlaqə və bağlılıq ola bilərdi? Rusca çap olunan və əsasən, yerli burjuaziyanın maraqlarının müdafiəçisi missiyasını üzərinə götürən "Kaspi" demokratik Cümhuriyyətə necə yol açabilirdi?

Amma həqiqətən də, belə idi. Yerli xalqın – azərbaycanlıların milli özünəməxsusluq və tarixi simasının qorunması, dolayısı yolla da olsa, onlara öz vətənlərinə sahiblik hissi və hüququ aşılması, maarifin, mədəniyyətin, qadın təhsilinin, xeyriyyəçiliyin təbliği “Kaspi” səhifələrində sıx-sıx təsadüf olunan mövzulardır. Müasirləşməyə və inkişafa çağırış, siyasi mübarizədə iştirakə təşviq, dünyaya hələ də "Qafqaz tatarları" kimi təqdim edilən Azərbaycan türklərinə özlərinin tanınılması – bütün bu istiqamətlər XX əsrin əvvəllərindən etibarən "Kaspi"nin fəaliyyətində aydın sezilir, bəzi hallarda isə aparıcı xəttə çevrilirdi. Onun azərbaycanlı müəlliflərindən bəzilərinin 1918-ci ildə birincilər sırasında milli dövlətçilik ideyasına tərəfdar çıxmaları, Cümhuriyyətin fikir və əməl adamları kimi meydana atılmaları da qəzetin xalqın və milli dəyərlərin tarixindəki pozitiv rolundan xəbər verməkdədir.

Ə.Topçubaşov 1925-ci ildə Parisdə Azərbaycan milli mətbuatının banisi, qayınatası və müəllimi Həsən bəy Zərdabi haqda qələmə aldığı "Azərbaycanın yol göstərəni" adlı ta-

rixii essəsində ictimai tribuna kimi “Kaspi”nin Bakı və bütünlükdə Cənubi Qafqaz bölgəsinin ictimai inkişafına verdiyi böyük töhfədən bəhs edərək yazırdı: "Bölgə xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması, ümumi maraqların əlbir səylərlə qorunması, eləcə də zemstvolər, kəndli məsələsi, vergi və məhkəmə sistemi, şəhər həyatı, xalq təhsili sahələrində islahatların hazırlanması və həyata keçirilməsi baxımından “Kaspi” qəzeti uzun müddət ictimai fikrin dəqiq, obyektiv ifadəçisi kimi mühüm rol oynamışdır".

1905-ci il inqilabının təsiri ilə meydana çıxan və "Əkinçi" ənənələrinə söykənən anadilli mətbuatın programındakı bir sıra mühüm milli-mənəvi problemlərin ictimai fikrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini "Kaspi" illər öncəsi üzərinə götürmüş və bu işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir. Azərbaycanlı müəlliflərin iştirakı ilə rusca nəşri isə bəzi məqamlarda onun zəif yeri deyil, bəlkə də, üstünlüyü idi. Çünki yalnız bu yolla hər addımbaşı haqqı tapdanan, inkişafının qarşısına əngəllər çıxarılan xalqın səsinə və sözünü Tiflis, Peterburq saraylarına, hökumətə və ictimai fikrə çatdırmaq mümkün idi.

Şübhəsiz, yarandığı gündən daha çox rusların qəzeti kimi nəzərdə tutulan və ruslara xidməti əsas məqsədi, amalı sayan “Kaspi”nin redaksiya siyasətində, cəmiyyətdəki rolunda belə ciddi dəyişikliklər aparması üçün mühüm səbəblər lazım idi. XIX əsrin sonlarına doğru Bakının getdikcə daha artıq bir dərəcədə Azərbaycanın və azərbaycanlıların milli-mənəvi mərkəzinə, habelə coğrafi, siyasi, iqtisadi, mədəni və intellektual paytaxtına çevrilməsi prosesi bir sıra mühüm institutlar kimi şəhərin əsas qəzetindən də yan keçməmişdi.

“Kaspi”nin zamanla bu cür şəkil və mövqe dəyişməsinə iki əsrin qovşağında artıq ictimai fikirdə “millət atası” kimi məşhurlaşan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin rolu və xidməti az olmamışdır.

Hacı zəmanəsini qabaqlayan, çevrəsindəki adamlara ilk baxışdan qəribə və gözlənilməz görünən addımlar atmağı bacarırdı.

Xüsusən də patriarxal müsəlman mühitində bu addımlar sadəcə pulunu qoymağa yer tapmayan sərvət sahibinin şıltağı deyildi, az-az insanlara nəsib olan gələcəyi görmək, zamanı qabaqlamaq duyğusunun bəhrəsi idi.

Əks təqdirdə, imzasını çətinliklə qaralayan müsəlman Hacı millət üçün teatr və məktəb binası tikdirməz, azərbaycanlı gəncləri Rusiya və Avropa universitetlərinə göndərməz, qadın təhsilinə, xeyriyyə cəmiyyətlərinə, qəzet və kitab nəşrinə on minlərlə manat halal qazancını xərcləməz, soydaş və həmdinlərinin ləyaqətli həyatını təmin etmək üçün əlləşib-vuruşmazdı.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev gözlənilməz addımlarından birini də 1897-ci ildə atmışdı: özü rus dilini bilməsə də, Bakının yeganə gündəlik və nüfuzlu rusdilli mətbu orqanını – populyar “Kaspi” qəzetini mətbəəsi ilə birlikdə dövrü üçün kiçik məbləğ sayılmayacaq 57 min rubla satın almışdı.

Bu qəribə və uzaqgörən sövdanın səbəbi bir neçə aydan sonra – qəzet həmin dövrə qədər Bakı məhkəmələrində andlı iclasçı vəzifəsində çalışan Peterburq Universitetinin məzunu, 35 yaşlı Əlimərdan bəy Topçubaşova icarəyə veriləndə və o, redaktor kimi işə başlayanda anlaşıldı. Çar hökumətinin

anadilli Azərbaycan mətbuatına qənim kəsildiyi bir şəraitdə müdrik Hacınin çoxgedişli kombinasiyası arxasında "Kaspi"ni öz xalqının ictimai tribunasına, millətinin səsinə və sözünə çevirmək niyyətinin dayandığı aşkara çıxdı.

Yarandığı günə qədər rus, yəhudi, alman, erməni burjuaziyasının maraqlarına xidmət edən, kosmopolit mövqe tutan qəzet Əlimərdan bəyin rəhbərliyi altında tədricən “müsəlman “Kaspi”si”nə çevrilməyə başladı.

“Kaspi”nin bu şəkildə “imana, dinə gəlməsi” yerli xalqa – Azərbaycan türklərinə hər kəsdən çox lazım idi. Çünki “Əkinçi”nin erməni donosu nəticəsində bağlanmasından sonra onlar otuz il ərzində ciddi mətbuatdan uzaq salınmışdılar. Bu uzun onilliklər ərzində müxtəlif cəhdlərə və təşəbbüslərə baxmayaraq, ana dilində dövrü nəşrə icazə verilməmişdi. Başqa sözlə deyilsə, bütöv bir xalq məqsədəuyğun şəkildə mətbu sözdən məhrum edilmişdi.

İnzibati qadağalar isə sonda gözlənilən effekti doğurmamışdı. Rus dilinə dərindən yiyələnib xalqın dərdlərindən bu dildə yazan azsaylı, lakin mətin, əqidəli Azərbaycan ziyalıları formalaşmışdı. Onlar Bakının, Tiflisin, hətta paytaxt Peterburqun rusdilli qəzetlərinin səhifələrində görünməkdən, mənsub olduqları doğma xalqın, yaşadıkları bölgənin həyatı və taleyi ilə bağlı ağırlı mətləblərə toxunmaqdan çəkinmirdilər.

Bu mənada Bakıda azərbaycanlı milyonçunun pulu ilə çap edilən, azərbaycanlı ictimai xadimin redaktəsi altında çıxan “Kaspi” milli reallıqları gündəmə gətirmək baxımından onlar üçün göydən düşmüş fürsət idi.

Ə.Topçubaşov nüfuzlu gündəlik qəzet kimi yalnız Bakıda deyil, Qafqaz hüduqlarından kənarda da məşhur olan

“Kaspi”nin sütunlarını məmnuniyyətlə milli hiss və duyğularına, xalqa xidmət əzmlərinə yaxşı bələd olduğu həmin ziyalı soydaşlarının sərəncamına verdi. Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Firidun bəy Köçərli, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Əsədulla bəy Muradxanov, Cəmo bəy Hacınski, Haşım bəy Vəzirov, Rza bəy Xəlilov və başqa azərbaycanlı müəlliflər “müsəlman həyatı”nın müxtəlif problemləri ilə bağlı qəzetdə ardıcıl çıxış etməyə başladılar.

Əhməd bəy Ağayevin (Əhməd Ağaoğlu) fəaliyyəti üzərində isə ayrıca dayanmaq lazımdır. Əgər həmin dövrdə Ginnəsin məşhur rekordlar kitabı mövcud olsaydı, Əhməd bəy şəxsiz XX əsrin əvvəlindəki rusdilli Bakı mətbuatının ən məhsuldar müəllifi kimi orada yer tutardı. 1898–1905-ci illərdə ən fəal müəllifi kimi tanındığı qəzetin tək-tək saylarında onun imzasına təsadüf olunmur. “Kaspi” ilə 7 illik səmərəli əməkdaşlıq dövründə burada onun böyük bir qisminin mövzusu Azərbaycan, ümumən “müsəlman” həyatından götürülən 1000-ə yaxın məqalə, felyeton, resenziya, korrespondensiya, xəbər və s. tipli yazıları çap edilmişdi. Bu baxımdan Ə.Topçubaşovun redaktorluğu dövründə qəzetin Qafqazın ictimai-siyasi dairələrində “müsəlman Kaspi”si” kimi tanınıb məşhurlaşmasında digər azərbaycanlı müəlliflərlə müqayisədə Ə.Ağayevin daha böyük rol oynadığını tam əminliklə söyləmək mümkündür.

Lakin heç şübhəsiz, bu amillə bir sırada “millət atası” H.Z.Tağıyevin qəzetin sahibi və nəşiri, XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında türk-müsəlman xalqlarının lideri kimi öncül mövqeyə yüksələn Ə.Topçubaşovun redaktoru olması

"Kaspi"nin "müsəlman" istiqamətinə böyük təsir göstərmişdi.

Başqa bir mühüm cəhət isə hadisə və proseslərə münasibətdə seçilən yeni dəst-xət idi. Redaktor kimi çapa imzaladığı ilk materialda – qəzetin 24 iyul 1898-ci il tarixli sayında çap olunmuş "Redaktordan" adlı proqram məqaləsində Əlimərdan bəy başlıca məqsəd və amalının daim həqiqət meyarına əsaslanmaq olacağını vurğulayaraq yazırdı: "Hər bir mətbu orqanın ali vəzifəsi özünü daim hər yerdə və hər şeydə həqiqət, yalnız həqiqət görmək və həqiqət axtarmaq səyləri üzərində kökləməkdən ibarətdir. Bu, elə bir mayakdır ki, hər qəzet, hər jurnal istiqamətini ondan götürməli, ona çatmağa can atmalıdır. İctimai həqiqətin tələblərini bütün mümkün hallarda fəaliyyəti üçün rəhbər tutmayan, təsadüfən, yaxud bilərəkdən bu həqiqəti təhrif edən mətbu orqan qarşısına qoyduğu məqsədlərin yüksəkliyinə ucala bilməz".

1906-cı ilin iyununda Bakı quberniyasından I Dövlət dumasına deputat seçilib Peterburqa yola düşənə qədər Ə.Topçubaşov ilk sayı çapa imzaladığı gündən qarşısına əsas hədəf və məqsəd kimi qoyduğu bu prinsipə dönmədən əməl etmişdi. "Hər vilayətin qəzeti o vilayətin aynası olmalıdır", – deyən Həsən bəy Zərdabinin ənənələrini davam etdirərək o da "Kaspi"ni yaşadığı dövrün, coğrafiyanın və mühitin güzgüsünə çevirməyə çalışmışdı. Təsadüfi deyil ki, onun redaktorluğu illərində "Kaspi"nin aparıcı əməkdaşlarından biri də Azərbaycan mətbuatının banisi və veteranı Həsən bəy Zərdabi idi.

"Kaspi"yə rəhbərlik etdiyi dövrdə qəzetin səhifələrində Əlimərdan bəyin 120-yə qədər məqaləsi çap olunmuşdu. Əksəriyyəti analitik xarakter daşıyan, dövrün mühüm problemləri

ləri üzərinə işıq salan həmin yazılar müəllifin bilik və maraq dairəsinin genişliyini, əhatəliliyini, eyni zamanda vətəndaş cəsarətini, milli təəssübkeşlik hissini aydın şəkildə ortaya qoyur. Dövrünün həqiqi intellektuallarından sayılan Ə.Topçubaşov çağdaş dünyada baş verən ictimai-siyasi proseslərdən, Rusiya imperiyasının içərisində çapaladığı problemlərdən, doğma Bakının mədəni-mənəvi, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatından, soydaşlarının üzləşdiyi çoxsaylı çətinliklərdən, məruz qaldıqları haqsızlıqlardan eyni yüksək məharət, peşəkarlıq və inandırıcılıqla yazdığı bacarırdı.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, gündəlik populyar qəzetin redaktorluğu Əlimərdan bəyin yeganə məşğuliyyət sahəsi deyildi. O, bir neçə dəfə Bakı şəhər dumasının qəsnisi seçilmiş, şəhərin idarəçiliyində yaxından iştirak etmişdir. Dumanın təhsil komissiyası ilə bir sırada, Mariininsk qız gimnaziyası, Bakı Kommersiya məktəbi, H.Z.Tağıyevin rus-müsəlman qız məktəbi kimi aparıcı təhsil müəssisələrində təşkilatçı və nəzarətçi orqanın – himayədarlar şurasının üzvü idi. Xarakterindən asılı olmayaraq şəhər həyatında baş verən heç bir mühüm hadisədən kənar qalmırdı. Bu mənada fəaliyyət dairəsinin miqyası toxunduğu mövzuların rəngarəngliyinə öz təsirini göstərirdi.

1905-ci ildən sonra Rusiya imperiyasının türk-müsəlmanları arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq və inteqrasiya prosesinin genişlənməsi nəticəsində Əlimərdan bəyin ictimai fəaliyyətinin hüdudları daha da artmış, işinin xarakteri isə xeyli zənginləşmişdi. O artıq sözün həqiqi mənasında yalnız özü, ailəsi üçün deyil, xalqı və uğrunda mübarizə apardığı ideyalar, amallar üçün yaşayırdı. Lakin işlərinin çoxluğuna, vaxtı-

nın məhdudluğuna baxmayaraq, mətbuat yenə də həyatında həmişəki kimi önəmli yer tuturdu.

Təəssüf ki, indiyə qədər Əlimərdan bəy Topçubaşovun zəngin publisist irsi yetərincə tədqiq edilməyib. Əslində isə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətini düşündürən köklü sualların əksəriyyətinə onun məqalələrində cavab tapmaq mümkündür. Bir çox müasirləri kimi Əlimərdan bəy də cahilliyi və nadanlığı bütün müsəlman cəmiyyətinin, eləcə də Azərbaycan türklərinin ən böyük nöqsanı sayır və bütün digər çatışmazlıqların həmin ana nöqsandan qaynaqlanması fikrini israrla irəli sürürdü. “Kaspi” səhifələrində işıq üzünə görünən məqalələrinin, az qala, üçdəbir hissəsinin həmvətənləri arasında maarifin yayılmasına, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə həsr edilməsi də ilk növbədə xalqa maarif vasitəsi ilə nicat yolu göstərmək arzusundan irəli gəlmişdi.

Birinci rus inqilabı dövründə, inqilabın məğlubiyyətindən sonra, ilk Dövlət dumasına seçkilər zamanı yazdığı məqalələrdə Topçubaşov-publisistin digər qiymətli keyfiyyətləri – siyasi təhlil və proqnoz bacarığı, dərin tarixi və hüquqi biliyi, təbliğatçılıq məharəti, qəsdən dolaşdırılmış məsələlər barəsində asan dillə söz açmaq bacarığı, yüksək polemika mədəniyyəti də üzə çıxmışdı.

1905-ci ildə Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Cənubi Qafqazın digər şəhər və kəndlərində çarizmin imperiya siyasəti ilə erməni millətçilərinin qisasçılıq niyyətlərinin nəticəsi kimi meydana çıxan “erməni-müsəlman davası”, bu davanın mütəşəkkil intellektual, siyasi, hərbi, iqtisadi gücə və ictimai

dəstəyə malik olmayan təklənmiş Azərbaycan türkləri üçün doğurduğu faciəli nəticələr Ə.Topçubaşov publisistikasının başqa bir mühüm mövzusunə çevrilmişdi. Fitnəkar erməni təbliğatından fərqli olaraq azərbaycanlı müəllif hər iki xalq üçün sonsuz faciələrdən başqa heç nə vəd etməyən milli qırğının həqiqi anatomiyasını və onu dəstəkləyən qüvvələrin əsl niyyətlərini açıb göstərirdi. Bu baxımdan həmin məqalələr hətta bizim günlərdə də aktuallığını itirməyib.

Onun дума seçkiləri, yerli özünüidarə, hakimiyyətin formalaşmasında xalq kütlələrinin rolu, seçki institutu, müsəlmanların inqilabi hərəkətdə iştirakı barədə yazdıqları XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan siyasi publisistikasının istər forma, istərsə də məzmun baxımından yetkin nümunələri sayıla bilər. Bu yazılarda müəllif soydaşlarını çoxəsrlik qəflət yuxusundan ayılmağa, öz taleyinə və ata-baba torpaqlarına sahib çıxmağa çağırırdı.

Nəhayət, Ə.Topçubaşov “Kaspi” səhifələrindən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərin, xalq həyatının və adət-ənənələrinin təbliği üçün məharətlə istifadə edirdi. Bu işdə ona ətrafına topladığı yaradıcı ziyalılar, ədəbiyyat xadimləri, xalq müəllimləri yaxından kömək göstərirdilər. Onların rus dilində, lakin milli düşüncə və təfəkkürlə qələmə aldıkları məqalələr, araşdırmalar, publisistik yazılar həlledici epoxada – “Asiyanın oyanması” dövründə Azərbaycan xalqının ən yaxşı və dəqiq təqdimatına, habelə yad ruhlu rus təbliğatının “Zakavkazskie tatarı”, “inovertsı”, “inozemtsı”, hətta “persı” kimi qələmə verdiyi Azərbaycan türklərinin kimlik pasportuna çevrilirdi.

Əlimərdan bəy gimnaziya və universiteti rusca bitirmişdi. Rus təhsili almalarına baxmayaraq, əsərlərini paralel şəkildə hər iki dildə, yaxud yalnız ana dilində yazan həmkarlarından fərqli olaraq ədəbi-publisistik yaradıcılığında rus dilinə üstünlük vermişdi. İctimai-siyasi və təşkilati fəaliyyətinin ümumrusiya xarakteri daşması da, çox güman ki, bu seçimdə sonuncu rol oynamamışdı.

İstənilən halda Ə.Topçubaşovun təəssüf ki, yetərinə öyrənilməyən zəngin ədəbi-siyasi irsi Azərbaycanın mənəvi sərvətidir, xalqımızın fikir xəzinəsinə məxsusdur. Çünki o, həqiqi Azərbaycan vətənpərvəri idi, ömrünün 40 ildən çoxunu doğma xalqa təmənnasız xidmətdə keçirmişdi. Konkret siyasi fəaliyyətlə tamamlanan publisistikası XIX əsrin sonlarından başlayaraq milli ictimai fikrin keçdiyi bütün mərhələləri özündə əks etdirmişdi.

Eyni zamanda ayrı-ayrı istisnalarla bu zəngin irsin Azərbaycan Cümhuriyyəti kontekstində öyrənilməməsi də təəssüfləndirici haldır. Ə.Topçubaşova dair tədqiqat əsərlərində onun “Kaspi” qəzetindəki coşqun fəaliyyətinə, gələcək müstəqilliyin ideoloji bünövrəsinə çevrilən siyasi publisistikasına lazımi diqqət yetirilmir. Cümhuriyyətin digər “qurucu ataları” kimi Parlamentimizin ilk sədrinin də müxtəlif ölkələrə səpələnən əsərlərinin tapılıb aşkara çıxarılması, toplanması, öyrənilməsi, tərcümə və nəşri bir vəzifə kimi hələ də qarşıda dayanmaqdadır. Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə 2018-ci ilin ölkəmizdə “Cümhuriyyət ili” elan olunması həmin vəzifənin aktuallığını, ciddiyyət və əhəmiyyətini daha da artırır.

Azərbaycan oxucularının, xüsusən də Cümhuriyyət irsinə maraq göstərən gənc nəslin diqqətinə təqdim olunan bu kitabda Əlimərdan bəyin “Kaspi” qəzeti səhifələrində yer alan bəzi məqalələrinin ana dilimizə tərcüməsi toplanmışdır. Kitab “Kaspi”dən seçmələr” adlanır. Biz yüz il (hələ bir az çox) əvvəl qələmə alınmış yazıları seçərkən onların dövrün Azərbaycan gerçəkliyi ilə, XX əsrin əvvəllərində vətənimizdə cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərlə, xalq həyatı, millətin problem və ümidləri ilə bağlılığına xüsusi diqqət yetirmişik. Məqalələrdə haqqında söz açılan tarixi hadisə və problemlər, eləcə də ayrı-ayrı şəxsiyyətlər haqqında müasir oxucuda daha dolğun təsəvvür yaratmaq üçün kitaba “İzahlar və şərhlər” bölməsi əlavə olunmuşdur.

“Üç əsrin qəzeti”nin – 1881–1919-cu illərdəki “Kaspi”nin varisi və davamçısı kimi çıxış edən müasir “Kaspi” rəhbərliyi Ə.Topçubaşov irsindən seçilmiş bu nümunələrin kitab şəklində nəşrini üzərinə götürməklə sələfinin ənənələrinə sədaqətini bir daha nümayiş etdirmiş, eyni zamanda Cümhuriyyət ilinə layiqli töhfə vermişdir. Əlimərdan bəyin məqalələrinin ana dilində ilk çapına göstərdiyi diqqət və yardıma görə Sona Vəliyeva başda olmaqla “Kaspi” kollektivinə dərin təşəkkürümü bildirir və Cümhuriyyət irsinə münasibətdə bu qədirşünaslıq aktının gələcəkdə də davam etdirilməsini arzulayıram.

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, milli nəşr, yaxud siyasi partiya orqanı olmasa da, “Kaspi” qəzeti xalqın ümmətdən millətə çevrilmə savaşına, Azərbaycan türklərinin tarixi tor-

paqlarına sahib olmaq və bu torpaqlar üzərində hür yaşamaq mübarizəsinə töhfəsini vermişdir. Başqa sözlə desəm, müstəqilliyə və Cümhuriyyətə aparan yollar həm də “Kaspi” sütunlarından keçmişdir. Əlimərdan bəy özü də adını çəkdiyim “Azərbaycanın yol göstərəni” adlı tarixi-publisistik əsəsində bu cəhətə diqqət yetirərək yazmışdı: “1906-cı ilə qədərki fəaliyyəti ilə “Kaspi” qəzeti bütün bölgənin, ilk növbədə isə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və mənəvi həyatında silinməz izlər buraxmışdır. Əminəm ki, ölkənin gələcək tarixçisi “Kaspi” redaksiyasının və onun əməkdaşlarının həyata keçirdikləri maarifçilik fəaliyyətinə mütləq lazımi diqqət yetirəcəkdir”.

Cümhuriyyətin 100 illiyinin ümumxalq miqyasında qeyd edildiyi günlərdə Ə.Topçubaşovun ilk dəfə ana dilimizə çevrilmiş məqalələrinin toplandığı bu kitabın həmin diqqətin bir təzahürü və müasirlərimizin minnətdarlıq nişanəsi kimi qəbul olunmasını istərdim.

Vilayət Quliyev

REDAKSİYADAN

Bu gündən “Kaspi”¹ qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətə başlayırıq.

Qarşıda dayanan vəzifələrin bütün çətinlik və məsuliyyətini dərk edərək şəxsi nöqtəyi-nəzərimizdən həmin vəzifələrin nədən ibarət olması, onları necə başa düşməyimiz, icrasını hansı üsul və vasitələrlə həyata keçirmək istəməyimiz – bir sözlə, üzərimizə götürdüyümüz işlərin layiqli şəkildə necə yerinə yetiriləcəyi barədə bir neçə söz deməyi, mövqeyimizi aydınlaşdırmağı özümüzə borc bilirik. Burada mətbuatın əhəmiyyəti məsələsinə ümumiyyətlə toxunmayacağıq. Müasir cəmiyyətlərdə mətbu sözün böyük rolu sivilizasiyaya qovuşmuş xalqlarda ilk növbədə ictimai həyatın bütün sahələrinə onun göstərdiyi təsirlə izah olunur. Cəmiyyət mədəni cəhətdən nə qədər inkişaf edibsə, mətbuatın təsiri də o qədər güclüdür. Tam haqlı olaraq belə cəmiyyətlərdə mətbuat “ictimai-mənəvi həyatın güzgüsü” adlandırılır. Həmin güzgü cəmiyyət həyatını özündə gerçək halda – bütün sevinc və kədərləri, bütün sinif və təbəqələrin gündəlik yaşayışlarının ən müxtəlif təzahürləri ilə əks etdirir, eyni zamanda ictimai fikrin ifadəçisi kimi, hər bir cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malik ideya və idealların daşıyıcısı vəzifəsini üzərinə götürür. Bu ideya və ideallar isə özündə mövcud cəmiyyət üçün zəruri olan mütərəqqi elementlər daşıyır, insanları həyata ruhlandırır, onları gələcək inkişafa, özünü təkmilləşdirməyə səsləyir.

Lakin mətbuat yalnız o zaman belə əhəmiyyətli mövqeyə yüksələ bilər və yüksəlməlidir ki, o, daim namusla, dönmədən, tutduğu yoldan sapmadan ictimai maraqların müdafiəsində dayansın, cəmiyyət həyatı üçün vacib həqiqətlərin müdafiəsinə xidmət etsin.

Hər bir mətbu orqanın ali vəzifəsi özünü daim hər yerdə və hər şeydə həqiqət, yalnız həqiqət görmək və həqiqət axtarmaq söyləri üzərində kökləməkdən ibarətdir. Bu, elə bir mayakdır ki, hər qəzet, hər jurnal istiqamətini ondan götürməli, ona çatmağa can atmalıdır.

İctimai həqiqətin tələblərini bütün mümkün hallarda fəaliyyəti üçün rəhbər tutmayan, təsadüfən, yaxud bilərəkdən bu həqiqəti təhrif edən mətbu orqan qarşısına qoyduğu məqsədlərin yüksəkliyinə ucala bilməz.

Yalnız xatırladığım şərtlər daxilində mətbuat cəmiyyətin ondan tələb etdiyi mədəni, ictimai və mənəvi vəzifələri cəsarətlə həyata keçirməyə qadirdir. Bildiyimiz kimi, yalnız cəmiyyətin deyil, onun ayrı-ayrı üzvlərinin də anlaşıma və əmin-amanlıq şəraitində inkişafı, maddi rifah halının yüksəlməsi yalnız belə zəmin üzərində mümkündür. Yalnız bu şərtlər daxilində mətbuat ictimai şüurda şəfqət, ədalət və məhəbbət duyğularını tərbiyə edib yaya bilər.

Vurğuladığım amili hər bir mətbu orqanın programının ən zəruri, vacib prinsipi sayan “Kaspi” qəzeti də mövcudluğu və fəaliyyəti ilə ilk növbədə həmin tələbə cavab verməyə çalışacaq. Çünki inanırıq ki, məhz belə bir bünövrəyə əsaslanmaqla qəzetimiz qarşısına qoyduğu vəzifələri yerinə yetirə və cəmiyyətin rəğbətini qazana bilər.

Bu həqiqəti daim yadda saxlayan, daim bu prinsipdən

çıxış edən “Kaspi” öz proqramı, eləcə də əyalət mətbuatının verdiyi imkan çərçivəsində istər rus, istərsə də dünya gündəminin diqqətəlayiq hadisələrini zamanında və dolğun işıqlandırmağa çalışacaq. Lakin siyasi həyatın mühüm hadisələrini, rus ədəbiyyatının və rus ictimai mühitinin gerçək mənzərəsini diqqətdə saxlamaqla bir sırada qəzetimiz indiyə qədər olduğu kimi, bundan sonra da Qafqaz ölkəsinin problemlərinə, xüsusən də yerli Bakı həyatının həyəcan doğuran gündəlik məsələlərinə ardıcıl diqqət yetirəcəkdir.

“Kaspi” yarandığı gündən etibarən bütün mövcudluğu dövründə Qafqaz həyatının güzgüsü kimi çıxış edib. Bu, qəzetin artıq tarixə çevrilmiş xidmətidir. Biz bundan sonra da həmin kursu dönmədən davam etdirəcəyik, Qafqaz hadisələrini özünün bütün təzahürlərində saf-çürük edib dəyərləndirəcəyik.

Qafqaz təbiəti öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə elm aləmi üçün xüsusi maraq doğurmaqdadır. Məmləkətimizin geoloji, linqvistik, etnoqrafik və s. baxımdan elmi fikrə böyük material və tədqiqat imkanları verməsi həmin marağın başlıca səbəblərindəndir. Qafqaz daim axtarışda olan insan zəkasının yeni kəşfləri baxımından böyük diqqət çəkən ölkə şöhrəti qazanıb.

Lakin elmi əhəmiyyəti ilə bir sırada Qafqazın öyrənilməsi, qafqazşünaslıq ümumi dövlət maraqları baxımından da son dərəcə zəruri sahədir. Bu, ilk növbədə bölgənin dinc inkişafının təmin və bərqərar edilməsi, onun bütün təbəələrinin maddi rifahının təmin olunması, ümumi vətənimizlə sıx qarşılıqlı vəhdətin qurulması baxımından əhəmiyyətlidir.

Dinc inkişaf və əhalinin maddi rifah halının yüksəldil-

məsi ilə bağlı məqsədlər isə yalnız maarifçilik ideyalarının güclü təbliği, hər yerdə yayılması sayəsində zəruri mədəni tələbat kimi onların gündəlik həyat və məişətinə daxil olması yolu ilə əldə edilə bilər.

Ona görə də “Kaspi” qarşısına müqəddəs vəzifə kimi milli və dini mənsubluğundan, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün Qafqaz əhalisi arasında maarifin intişarını daim təbliğ etmək, bu istiqamətdə dönmədən mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyur. Biz bütün mümkün vasitələrlə həmvətənlərimizə hər iki cinsdən olan uşaqlar üçün ümumtəhsil və texniki məktəblərin açılması ideyasının zəruriliyini çatdırmağa çalışacağıq. Onlara yalnız məktəbin köməyi ilə istər maddi, istərsə də mənəvi baxımdan cəhalət, nadanlıq və səfalətdən tədricən xilas olmağın mümkünlüyü həqiqətini çatdıracağıq. Yalnız məktəbin onları hər cəhətdən təmin olunmuş vətəndaşlara çevirə biləcəyi fikrini geniş yayacağıq.

Lakin əhaliyə qeyd edilən istiqamətlərdə təsir göstərmək üçün ilk növbədə insanlarımızın mövcud məişətini, əxlaqını, mənəviyyatını, adət-ənənələrini, dini inanclarını, bir sözlə, bütün təzahür formalarında gündəlik həyatlarını, yaşayışlarını öyrənmək son dərəcə zəruridir. Həm də fikrimizcə, müasir gerçəkliyin hadisələrini dərinləndirən anlamaq və dərk etmək üçün onları tarixi inkişaf prosesində işıqlandırmaq daha böyük fayda gətirə bilər.

Yerli əhalinin məişətinin öyrənilməsi zamanı eynitipli, yəni başqa xalq və dövlətlərin də keçdiyi tarixi inkişaf yolunda təkrarlanan hadisələr üzərində dayanmaq da, fikrimizcə, mühüm fayda gətirə bilər. Belə araşdırmalar Qafqazın, xüsusən də Bakı quberniyası əhalisinin məişətində Asiya

xalqlarının həyatı, güzəranı ilə bağlı çoxlu ümumi cizgi və xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasına təkan verə bilər. Eyni sözləri qonşularımız olan Şərqi dövlətləri haqqında da demək mümkündür. Heç kəsə sirr deyil ki, onların həyat şəraiti ilə yaxından tanışlıq bizim üçün də son dərəcə faydalıdır.

“Kaspi” qəzeti qüvvə və imkanları daxilində özünü bəyan olunan proqram üzrə əhalinin məişətinin öyrənilməsi kimi ciddi və zəruri işə həsr edəcək. Çünki yerli sakinlərin tələbat və ehtiyacından xəbərsiz mətbuat həyatın aramsız şəkildə ortaya çıxardığı problemlərin həlli üçün vaxtında və lazımi nəticələrlə hökumət orqanlarının, ictimai müəssisələrin yardımına yetişə bilməz.

Cəmiyyətin tələbat və ehtiyaclarını “Kaspi” həmişə gücü çatmayan qədər izah etməyə, obyektiv mövqedən və tərəfkeşliyə yol vermədən dəyərləndirməyə çalışacaq. Bu vəzifənin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün qəzetimiz xalq təsərrüfatı və insanların rifah halı ilə bağlı bütün məsələləri diqqət mərkəzində saxlayacaq, əkinçiliyə, heyvandarlığa, ipəkçiliyə, bağçılığa, habelə digər əlaqədar sahələrə və sakinlərin başlıca məşğulluq istiqamətlərini təşkil edən məsələlərə xüsusi diqqət yetirəcək. Lakin xalq təsərrüfatı və xalqın həyat səviyyəsi ilə bağlı mövzular içərisində neft birinci yerdə dayanacaq. Sözün geniş mənasında neft məsələsini xüsusi izləyəcəyik. Bu məqsədlə qəzetimizdə ayrıca “Neft şöbəsi” fəaliyyət göstərəcək. Neftin təkcə “Bakı” adlandırılan ərazidə deyil, ümumdövlət miqyasında necə böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq neft istehsalının vəziyyəti və inkişafı ilə bağlı bütün detallarla marqlanacaq, çətinlik və problemlərə diqqət çəkməyə çalışa-

cağıq. Çünki az öncə də dediyimiz kimi, neftin bizdən ötrü ümumdövlət əhəmiyyəti var.

Nəhayət, Mərkəzi Asiyadakı ərazilərimiz və Şərqi ölkələri ilə qonşuluq münasibətlərimiz sonuncularla daimi ticarət əlaqələri saxlamağı zərurətə çevirməklə yanaşı, Asiya yolu üzərindəki dəniz limanı kimi Bakının əhəmiyyətini artırır. Bu isə öz növbəsində bizi Xəzər dənizi və hövzəsində gəmiçiliyin inkişafına daha artıq diqqət yetirməyə vadar etməlidir. Sadaladığımız məsələlər və həmin istiqamətdə görülən işlər qəzetin “Dəniz şöbəsi”ndə əksini tapacaq.

Bakıya gəldikdə isə, “Kaspi” həmişəki kimi yenə də səhi-fələrində şəhərimizə xüsusi həvəslə yer ayıracaq. Burada yerli ictimai özünüidarənin fəaliyyət dairəsinə daxil olan bütün məsələlər əksini tapacaq. Səmimi surətdə inanırıq ki, xatırladığım istiqamətdə hələ çox, həm də birgə çalışmadığımız lazımdır. “Birgə” dedikdə hökumət və ictimai dairələri, şəhər ictimaiyyəti, mətbuatı nəzərdə tuturuq. Çalışmalıyıq ki, ümumi səylərimizlə hələlik yarısiya tipli Bakı sanitariya qaydaları və zahiri görünüş, şəhər təsərrüfatının təşkili və əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından yaxşı mənada dəyişsin, gözəlləşsin. Bir sözlə, elə etmək lazımdır ki, o, neft səltənətinin paytaxtı adına və mövqeyinə hər cəhətdən layiq olsun.

“Kaspi”nin indiyə qədər təqib etdiyi və bundan sonra da daim diqqət mərkəzində saxlayacağı əsas hədəflər ümumi şəkildə bunlardır. Qarşıya qoyulan vəzifələr öz-özlüyündə çətinlikdir, mürəkkəbdir. Onların çətinliyi bölgəmizin xarakter etibarlı ilə müxtəlifliyi, burada fərqli din və millətlərdən ibarət əhalinin yaşaması ilə daha da artır, dərinləşir.

Din və millətlərlə bağlı məsələyə gəldikdə, belə bir

prinsipial qeyd-şərtimizi bildirməyə tələsirik ki, heç bir tərəfə əyilmədən yalnız ədalət mövqeyində dayanacaq, bütün xalqlara eyni münasibət bəsləyəcək, hər birinin sərbəst mövcudluq haqqına hörmətlə yanaşacağıq.

Hansı xalqa məxsusluğundan asılı olmayaraq, yaxşılığın bütün təzahürlərinə rəğbətlə yanaşacaq, kim tərəfindən yol verilməsindən, harada rast gəlinməsindən asılı olmayaraq, qüsurlar və eybəcərlikləri kəskin tənqid edəcəyik.

İşıqlandırılmasını məqsəd kimi qarşıya qoyduğumuz mövzuların genişliyinə baxmayaraq, “Kaspi”nin bütün məsələləri əhatə etmək şansı var. Onun ən böyük ölçülü rus qəzetlərinin həcmindən geri qalmayan formatı bizə lazımı imkan yaradır.

Ədəbi qüvvələrə gəldikdə isə, adları “Kaspi” oxucularına yaxşı məlum olan, uzun illərdən bəri redaksiyada daim çalışan əməkdaşlardan başqa, biz imzaları mütaliə həvəskarlarına tanış görünəcək Qafqaz publisist və jurnalistləri arasından yeni şəxslər də dəvət etmişik. Qüvvə və imkanları daxilində redaksiya bundan sonra da sıralarını yeni qələm sahibləri ilə zənginləşdirməkdə davam edəcək. Əsas diqqət “Xəbərlər şöbəsi”nə veriləcək. Bu məqsədlə yalnız Bakı quberniyasının mühüm yaşayış məntəqələrində deyil, qonşu quberniya və əyalətlərdə də tələblərimizə cavab verən müxbirlər axtarındayıq.

Lakin redaksiyanın sərəncamında nə qədər ədəbi qüvvə olsa da, əməkdaş və müxbirlərimizin sayını nə qədər artırısaq da, hər bir qəzet kimi “Kaspi” də qarşısına qoyduğu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsinə, gördüyü gündəlik işin səmə-

rəliliyinə yalnız cəmiyyətin rəğbətini və mənəvi dəstəyini əldə etdiyi təqdirdə nail ola bilər.

Qəzetimizin nisbətən geniş dairədə yayılması, nəticədə mərhum redaktor N.A.Sokolinskiyin² onun formatını böyütməsi cəmiyyətdə “Kaspi”yə rəğbətlə yanaşanların sayının çox da az olmadığı fikrinə kifayət qədər əminlik yaradır. Fəaliyyətimizə rəğbət göstərən icimai həyatın müxtəlif məsələləri ilə yaxından maraqlanır, onların həqiqi mahiyyətinin aşkara çıxarılmasına və lazımı şəkildə qiymətləndirilməsinə yalnız şəxsi mənafeədən deyil, ümumun marağından çıxış edərək yanaşırlar. Bu ürəkaçan hadisə sonrakı addımlarımızda da cəmiyyətin anlayışına və diqqətinə bel bağlamaq baxımından bizi xeyli cəsarətləndirir. Ona görə də mövcud mühitin bütün mütərəqqi, qabaqcıl, ziyalı qüvvələrinə üz tutur, onlardan yuxarıda sadaladığımız hədəflərə çatmaq yolunda (nəticələrdən hər birimizin və hamımızın faydalana biləcəyimizi göz önünə alaraq) əllərindən gələnlərin hamısını əsirgəməməyi umuruq. Biz fikir və qənaətlərimizi təcrübə, bilik sahibi şəxslərlə bölüşməyə həvəslə hazırıq. “Kaspi” qəzetinin sütunlarını ümumi işimizə bu və ya digər şəkildə faydalı olmağı, məqsədlərimizi aydınlaşdırmağı arzulayan bütün şəxslər üçün açıq elan edirik.

Bütün həqiqət carçılarının rəğbət və yardımına ümid edərək işimizə başlayır, məmləkətimizə gücümüz çatan qədər fayda gətirəcəyimizə inanırıq.

Ə.Topçubaşov
“Kacnuı”, № 133, 24 iyul 1898-ci il

BAKIDA İLK RUS-MÜSƏLMAN QIZ MƏKTƏBİNİN AÇILIŞI MÜNASİBƏTİ İLƏ

Bizdə maarifin inkişafına ehtiyac böyük, hətta deyərdik ki, son dərəcə gözəçarpandır. Digər tərəfdən isə, gənclərimizin təlim-tərbiyəsini üzərinə götürə biləcək həqiqi maarif ocaqlarının sayı o qədər azdır ki, qarşısına qoyduğu vəzifənin səciyyəsiindən asılı olmayaraq, hər yeni məktəbin açılışı vətəninin xeyrini düşünən insanların ürəyini sevinclə doldurur. Biz hər yeni məktəbə ölkənin maarif müəssisələrindən biri kimi baxır, onların timsalında bir yeni zəka məbədinin meydana gəlməsini alqışlayırıq. Çünki hiss edirik ki, məktəblərin sayının artması və nəticədə maarifin geniş yayılması insanlarımızı işığın zülmət, xeyirin şəər üzərində qələbəsinə daha da yaxınlaşdırır.

Əgər hər növbəti məktəbin yaranması cəmiyyətin qabaqcıl kəsimində belə təbii sevinc hissi doğursa, indiyə qədər misli-bərabəri görünməyən, tarixdə ilk dəfə təsis edilən tamamilə fərqli bir maarif ocağı haqqında nə demək olar? Elə bir maarif ocağı ki, taleyin hökmü ilə ilk dəfə zülmətdən işığa pəncərə açır. Həm də yalnız Qafqaz deyil, bütün Rusiya, hətta dünya müsəlman əhalisinin indiyə qədər bu işıqdan qısqancılıqla gizlədilmiş böyük bir kəsiminin kədərli həyatını nəcib ziyası ilə nura qərç edəcək təhsil müəssisəsi vasitəsi ilə!

Müsəlmanların əqli və tərbiyəvi inkişafı yolunda yeni dövrün carçısı kimi meydana çıxan həmin maarif ocağı Bakı

şəhərinin əsil-nəcabətli fəxri vətəndaşı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin³ təşəbbüsü ilə təsis olunmuş İmperatriçə Aleksandra Fyodorovna⁴ adına rus-müsəlman qız məktəbidir. Məktəbi təsis edən səxavətli xeyirsevərin adı məşhurluğu ilə vətəninin hüdudlarından kənar da yaxşı tanınır. O, xeyriyyəçilik işini hər zaman ürəyinin hökmü saymış imkanlı müsəlmanların ən həssas qəlbli nümayəndəsi kimi hörmətlə anılır.

Dininə və milliyyətinə fərq qoymadan bütün imkansızlara əl tutan H.Z.Tağıyev bütün xeyirxah işlərini köməyə həqiqətən də ehtiyacı olanların yardımına yetişməyin vacibliyi və zəruriliyi fikrindən çıxış edərək görür. O, milyon sahiblərinin yoxsulları öz səxavətindən uzaqda tutmaq ənənəsi kimi məhdud, təhqiramiz düşüncədən çox uzaqdır.

Həm də bütün digər məsələlərlə müqayisədə cənab Tağıyev xalq maarifinin yayılmasına bir qayda olaraq daha böyük həvəs və səylə yardım göstərir.

Bu baxımdan H.Z.Tağıyev – heç yerdə heç bir təhsil almayan, amma maarifin qadir gücünə varlığı qədər inanan bu böyük təbii ağıl sahibi təhsilin atəşin tərəfdarı kimi maarif məsələləri barədə təmasda olduğu hər kəsi inam və enerjisinin gücü ilə heyrətdə qoyur. Yalnız günümüzün ziyalı şəxslərinin dilindən eşidilməsi mümkün olan fikirlər səsləndirməklə cənab Tağıyev həmsöhbətlərini qeyri-adi maarif təşəbbüsi ilə əfsunlayır. O, məktəbi həqiqətən sevir. Maarifin ehtiyac və tələbatına daim həssaslıqla yanaşır.

Cənab Tağıyevin fəxri himayədar kimi hər il müəyyən miqdar məbləğ ianə etdiyi, yaxud onlarla şagirdinə təqaüd verdiyi təhsil müəssisələrinin hamısının adlarını burada sadalamağa lüzum görmürəm. Şagirdlərə birdəfəlik maliyyə

ayırımları şəklində göstərdiyi çoxsaylı maddi yardımdan başqa, o, ictimai-dövlət səviyyəli, yaxud yerli əhəmiyyətə malik hadisələrdən də nəcib, xeyirxah şəkildə maarifin xeyrinə istifadə edir. Bu münasibətlə Bakıda Aleksandr Nevski məbədinin⁵ bünövrəsinin qoyulması və Gürcüstan ekzarxının şəhərimizə təşrifi zamanı ianə etdiyi 10 min rublu xatırlatmaq yerinə düşərdi. Həmin məbləğin 3 min rublu Bakıdakı pravoslav məhəlli kilsə məktəbinə verilmiş, 7 min rublu isə Bakı qəzasının xalq məktəblərinin ehtiyaclarına sərf olunmuşdu. Yəqin ki, Bakı qəzasının Mərdəkan kəndində ayrıca Bağçılıq məktəbinin⁶ açılması da çoxlarının yadındadır. Cənab Tağıyev həmin məktəb üçün gözəl bina tikdirmiş, geniş bağ saldırmış, habelə saxlanmasından ötrü on minlərlə rubl vəsait ayırmışdı. Son zamanlar bu xeyirsevər insan azyaşlı cinayətkarlar üçün peşə məktəbləri və islah düşərgələrinin yaradılması ilə məşğul olan Qafqaz komitəsinə 20 min, Peterburq xeyriyyə cəmiyyətinə 10 min, Bakıda açılan Kommersiya məktəbinə⁷ 50 min rubl yardım göstərmiş.

Cənab H.Z.Tağıyevin ümumən xeyriyyəçilik, xüsusən də təhsil sahəsində göstərdiyi nəcib fəaliyyət artıq ölkə əhalisi, ən çox da müsəlmanlar arasında ona bəzən bütünləşdirmə, ilahiləşdirmə səviyyəsinə çatan həqiqi hörmət və ehtiram qazandırır. Xeyirxah əməlləri, bütün nəcib, faydalı işlərə həssas münasibəti sayəsində cənab Tağıyev digər müsəlman zənginlərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Çünki o, tək bölgənin deyil, Rusiyanın daxili quberniyalarında yaşayan müsəlmanların da ictimai xarakterli işlərinə mütləq bu və ya digər şəkildə yardım göstərir. Sadalanan ali keyfiyyətlərinə görə yerli müsəlmanlar artıq çoxdan cənab Tağıyevi

özlərinin digər imkanlı müsəlman qardaşlarına nümunə göstərməyə öyrəşiblər. Bu sonuncular, bəlkə də, bakılı xeyriyyəçidən daha zəngindirilər. Lakin mənəvi keyfiyyətləri, nəcibliyə və işığa bağlılıqları ilə ondan çox-çox kasıbdırlar. Xeyirxahlıq isə insanın ölümündən sonra özünə Yer üzündə qoyub getdiyi ən yaxşı abidədir.

Heç şübhəsiz, cənab Tağıyevin indiyə qədərki maarifçi-xeyriyyəçi fəaliyyətinin zirvəsi Bakıda açılan rus-müsəlman qız məktəbidir. Həm də tək bu işə 200 min rubldan çox vəsait sərf etdiyinə görə yox! Əsas məsələ şəxsən özünün qız məktəbinə verdiyi böyük önəm, qızlar üçün ilk təhsil ocağının müsəlmanların gələcək mənəvi inkişafında oynayacağı rolu uzaqgörənliklə anlayıb dəyərləndirməsidir.

İslam ümmətinin cahilliyi, ərəb əlifbasının çətinlikləri, şəriət qaydalarının və Quran hökmlərinin savadlı təfsirçilərini yetişdirmək baxımından nizamlı məktəblərin olmaması nəticəsində müsəlman qadınının – hava və işıqdan məhrum, yarıdustaqlıq varlığın düşdüyü son dərəcə acınacaqlı vəziyyət islam xalqlarının ümumi geriliyinin başlıca səbəbləridir. Bunlar həm də günümüzün mühüm, təcili həllini gözləyən məsələləridir. Müsəlman xalqların gələcəyi həmin müşküllərin təxirə salınmadan və düzgün çözülməsindən asılıdır.

İslam dünyasının bütün kəskinliyi ilə üzə çıxan və çözülməyə qədər müsəlmanların sonrakı normal mövcudluğunu, xüsusən də müasir xalqların mədəni-iqtisadi mübarizəsində hər hansı şəkildə iştirakını müşkülə çevirən həlli vacib ehtiyaclar tədricən bizimkilərin də beyninə batmağa başlayır. Onlar bütün ömürlərini içərisində keçirdikləri ağır şə-

raitin dözülməzliyini görürlər. Bu vəziyyətin fəsad və zərəri-
ni daha aydın şəkildə anlayırlar.

Məhz həmin səbəbdən də Bakıda müsəlman qızları üçün təhsil müəssisəsinin açılması xəbəri islam aləmini həyəcana gətirdi. İmperiyanın müsəlmanlar yaşayan vilayətlərindən redaksiyamız da daxil olmaqla, Bakıya həyəcanlı sorğular gəlirdi: bu, nə cür məktəbdir, proqramı necədir, təlim-tərbiyə personalı kimlərdən ibarət olacaq və s. və i.a. Məktublərin çoxunda müsəlman qadını üçün təhsil ocağının yaradılmasına ehtiyatlı inamsızlıq da əksini tapıb: cənab Tağıyev bu təşəbbüsə vaxtından əvvəl əl atmayıb ki? Müsəlman kütləsinin cahil təbəqəsinin, ən əsası, islam ruhanilərinin münasibəti necə olacaq?

Etiraf etməliyik ki, qoyulan suallar yenə də “raison d’être”-sini (fransızca “təsir qüvvəsini” – *tərc.*) saxlamaqdadır. Onları doğuran başlıca səbəb isə tək müsəlman ziyalıların deyil, nə qədər utancverici görünsə də, ibadət etdiyi dini təlimlə, əsaslandığı şəriət qaydaları ilə səthi tanış olan müsəlmanların son nəticədə Məhəmməd təliminə sərgilədikləri münasibət və anlayışlardır.

İslamla bağlı bir xeyli yanlış anlayışlar içərisində müsəlman qadınının cəmiyyətdəki yeri və mövqeyi ilə bağlı baxışları xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Məhəmməd peyğəmbərə və yaratdığı Qurana yalnız mənfə, hətta deyərdim ki, düşmənçəsinə yanaşmağa adət etmiş toplum üzvləri, müsəlman qadınının fəlakətli vəziyyətində, təbii ki, islamın birbaşa təsirini görürlər: “Bu müsəlman peyğəmbəri və onun şəriəti öz ümmətini qadının kişiyyə sadəcə kölə olduğuna, ev işləri görmək və ərinin könlünü oxşamaq üçün yaradıldığına

inandırmaqla zərif cinsi hüquqsuz ev heyvanı vəziyyətinə salmışdır”.

Məhəmmədin adından belə “təlim” uyduranlar sadəcə unudurlar ki, Yer üzündə nizamlı, mütəşəkkil insan birgəyaşayışı yaratmaq istəyən islam banisi təbiətin özünün birgə, həmrəy və bərabərhüquqlu mövcudluq üçün xəlv etdiyi iki əks cinsin nümayəndələri arasında qeyri-bərabərliyi din vasitəsi ilə qanuniləşdirmək kimi əxlaqsız və antisosial təlimə heç bir şəkildə tərəfdar çıxma bilməzdi, heç vəchlə onu yaymağa çalışmazdı.

Belə dini təlim öz davamçılarına cəmiyyət əxlaqına zidd həyat tərzi aşılacağına görə elə başlanğıcda, rüşeym halında heçliyə qovuşmalı idi. Amma ərəb Peyğəmbərinin davamçıları, gördüyümüz kimi, Yer kürəsinin müxtəlif hissələrinə yayılıblar. İndi sayları yüz milyonlarla ölçülür. Durmadan artır, çoxalırlar.

Qəzetimizdəki bir sıra məqalələrdə ətraflı nəzərdən keçirilən bu mövzu ilə bağlı yenidən müzakirə açmaq niyyətində deyilik. Yalnız onu demək istərdik ki, İslam Peyğəmbəri “kişi və qadın eyni nüfədən yaranıb” (Quran, “Ən-nisa” surəsi) fikrini irəli sürməklə qadına bütün şəxsi, ailəvi və əmlak haqları verib, qadınla kişi arasında bərabərhüquqlu vəziyyət yaradıb, beləliklə də, qadının ictimai-mənəvi gücünü kişi ilə eyni səviyyəyə qaldırıb.

Lakin ilkin bərabərhüquqlu vəziyyətinə baxmayaraq, müsəlman qadını zaman keçdikcə haqlarını itirərək nəticədə çıxılmaz duruma düşübsə, burada Məhəmmədin dini qətiyyəni günahkar deyil. Günahkar islam xalqlarının tarix boyu məruz qaldığı sosial-məişət münasibətləridir. Günahkar Məhəmməd

təliminin əsrlər boyu cahil, amma əlləri hər yerə çatan müsəlman din xadimləri tərəfindən məruz qoyulduğu təhriflərdir. Gizli deyil ki, onlar şəriət hökmlərini öz xeyirlərinə, ya da Şərq padşahları və hər cür hakimiyyət sahiblərinin istəyinə uyğun dəyişdirməklə, əslində, oyuncağa çeviriblər.

Ayrı-ayrı fərdlərin, eləcə də bütöv cəmiyyət və xalqların həyatı heç zaman qanunun, yaxud dinin müəyyənləşdirdiyi dar çərçivəyə sığışdırıla bilməz. Özündə ən mütərəqqi başlanğıcı ehtiva edən insan həyatı çox vaxt gizli şəkildə işini görün ətraf mühitin, zaman və məkanın təsiri altında fərqli formalara, şakillərə düşür. Ayrılıqda götürülmüş hər hansı cəmiyyətdəki “faktiki vəziyyət” oradakı yaşayış qaydaları, adət-ənənələr, əsrlər boyu bir-biri üzərinə qalaqlanan həyat şərtləri məcmusundan başqa bir şey deyildir. Bu qaydalar, adət-ənənələr nə qədər mənfi səciyyə daşısa da, necə zərərli görünsə də, keçmişin ağır irsi kimi tezliklə unudula bilməz. Çünki müdafiəçiləri var və gələcəkdə də olacaq. Onların bəziləri cahillikləri, digərləri isə şəxsi qazanc, yaxud digər təmənnalı məqsəd güdmələri səbəbindən həmişə keçmiş dövrlərin “tapdanan hüquqları”nın müdafiəsinə qalxmağa hazır dayanacaqlar.

Müsəlman qadınının vəziyyəti də, təəssüflər olsun ki, belə qapalı dairə içindədir. O, indi hüquqsuzdur. Haqları güclü cins tərəfindən tapdanır. Aqlını və təbii istedadını inkişaf etdirmək imkanından məhrumdur. Bir sözlə, “Allahın və Peyğəmbərin bəxş etdiyi” hər şey əlindən alınıb.

Müsəlman qadınınını mövcud fərəhsiz, acınacaqlı vəziyyətdən yalnız məktəbin, maarifin köməyi ilə xilas etmək mümkündür.

Bakıda açılan İmperatriçə Aleksandra Fyodorovna adına rus-müsəlman qız məktəbi sözün həqiqi mənasında müsəlman qadınının əqli-mənəvi inkişafının əsasını qoyacaq ilk təhsil ocağı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin elə başa düşülməməlidir ki, müsəlmanlar indiyə qədər qadın təhsilinin nə olduğunu bilməyiblər, yaxud qızlarını oxutmayıblar. Şərq ölkələrinin çiçəklənmə çağı yaşadığı qüdrətli dövrlərdə Bağdad, Qahirə, Kordova və digər elm mərkəzlərindəki akademiyalarda hətta professor kürsüsü tutmuş yüksək təhsilli müsəlman qadın alimlərinin adları onları yetişdirən mükəmməl təhsil müəssisələrinin mövcudluğundan xəbər verir. Məşhur Fəxrin-Nica, Bağdad mədrəsələrində ədəbiyyatdan mühazirələr oxuyan Ümmül-Xeyir Fatimə və Ümmül-İbrahim əl-Yezdani, qadınlara və kişilərə ilahiyyat fənnini öyrədən Əl-Əruzyyə, Kordovadakı qrammatika və rapsodiya professoru Ümmül-Üla, poeziya və teologiya professoru Ümmül-Üləma kimi müsəlman qadınları dövrlərinin ən savadlı, bilikli adamları sayılırdılar.

Müsəlman qadınının həyatın bütün sahələrində ağıl və biliyini nümayiş etdirmək imkanına malik olduğu şərəfli dövr, təəssüf ki, artıq tarixə qovuşub. Eyni zamanda, gətirdiyimiz nümunələr də öz növbəsində islamın heç vaxt maarifə düşmən kəsilmədiyinin, əksinə, Məhəmməd dininə tapınan xalqların tərəqqiyə qovuşması üçün böyük stimül yaratdığını sübuta yetirir. Amma bir şərtlə ki, Peyğəmbərin vəsiyyətləri təhrif olunmasın!.. Müsəlman qadınınını indiki alçaldılmış duruma salıb rəzil qapalı rejimdə saxlamağa çalışanlar hamısı yuxarıda sadalanan adlar qarşısında xəcalət çəkməlidirlər. Və yalnız bizim günlərdə mütərəqqi ziyalıların Konstantino-

pol, Qahirə, Kəlküttə və Bombeydə məktəblər açıb təhsil yolu ilə müsəlman qadınının əqli-mənəvi vəziyyətini yüksəltmək üçün gördükləri işlər müəyyən müsbət nəticələr verəcəyi təqdirdə “din bacılarına” münasibətdə buraxılan səhvlər bir qədər düzəldilə bilər.

Bütünlükdə Qafqaz ölkəsi və bizim Rusiya müsəlmanlarına gəldikdə isə, indiyədək onlar arasında müsəlman qızların təhsili üçün düzgün təşkil edilmiş məktəblərin mövcudluğu barədə heç bir şey bilmirik. Yalnız səksəninci illərdə (XIX əsr nəzərdə tutulur – *tərc.*) Tiflisdə müsəlman qızları üçün xüsusi institutun təsisinə göstərilmiş təşəbbüslə bağlı məlumatımız var. Həmin təhsil müəssisəsi bölgənin imkanlı müsəlmanlarından daxil olan ianələr və dövlət xəzinəsindən ayrılacaq subsidiya hesabına təşkil olunmalı idi.

Lakin yeri gəlmişkən, qızğın tərəfdarlarından birinin də həmin dövrdə keçmiş Qafqaz canişinliyinin baş idarə rəisi vəzifəsində çalışan general Staroselskinin⁸ olduğu ideya baş tutmamışdı. Çünki meydanda dərhal müsəlman qızları üçün xüsusi təhsil ocağı yaradılmasının yersizliyi, hətta təhlükəliliyi haqda lüzumsuz söz-söhbət yayan adamlar peyda olmuşdular.

Səksəninci illərin ortalarında eyni Tiflis şəhərində müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binası qoyuldu. Cəmiyyət tezliklə öz vəsaiti hesabına ibtidai məktəb açdı. Amma təəssüf ki, imkansızlıq ucbatından qısa zaman keçməmiş həm cəmiyyət, həm də qız məktəbi fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

Yuxarıda xatırlatdıqlarımızdan başqa, müsəlman qızlarının təhsili üçün göstərilən hər hansı qayğı və təşəbbüs cəhdi bizə məlum deyil.

Doğrudur, şəhərlərdə, hətta Qafqaz ölkəsinin əksər kəndlərində, demək olar ki, bütün müsəlman əhali arasında qızlar üçün “ev məktəbləri” adlandırıla biləcək təhsil ocaqları mövcuddur. Yəni yeniyetmə qızlar savadlı və Quran oxumağı bacaran qadının, nadir hallarda isə mollanın yanında toplaşib bir qayda olaraq müsəlman məktəblərində öyrədilən fənlər üzrə dərs keçirlər. Bura ilk növbədə mənə və məzmununu anlamadan Quran qiraəti daxildir. Qızlar, üstəlik, tikiş və toxuma kimi əl işləri də öyrənirlər. Belə məktəblər indi də az deyil.

İslam ümmətini, təbiri-caizsə, tam vəhşiləşməkdən qoruyub saxladığına görə belə müəssisələrin lüzumu üzərindən tam xətt çəkmək olmaz. Onların müsəlman əhali arasında böyük populyarlığa malik olması da qazandıqları əhəmiyyətin digər bir göstəricisidir. Bəlkə də, ciddi şəkildə yenidən qurulduqları təqdirdə “ev məktəbləri”ndən müsəlman qadınların maariflənməsi işində yararlanmaq olardı. Lakin bununla belə, yenə vurğulamağa məcburuq ki, həmin məktəblərdə hökm sürən sxolastik üsul və qayda-qanunlar onları həqiqi təhsil ocaqları adlandırmağa imkan vermir. Bu mənada Bakı rus-müsəlman qız məktəbi tam əsasla zaman etibarı ilə Rusiyada müsəlman qızların müasir təhsilə yiyələnmələri məqsədi ilə yaradılmış ilk həqiqi tədris müəssisəsi sayıla bilər. Lakin o, tək xronoloji ardıcılıq mənasında birinci deyil. Müsəlman həyatının indiki şərtləri, xalq kütlələri arasında qadına münasibətdə hökm sürən mövcud meyarlar və oxşar tədris müəssisələrinə qoyulan tələblər baxımından yanaşdıqda da nümunəvi quruluşu ilə birinciliyini bariz şəkildə göstərir. “Kaspi”nin 183-cü sayında əsas müddəalarını oxuculara çat-

dırdığımız əsasnaməsindən də görüldüyü kimi, məktəbin yaxşı düşünülmüş təşkil prinsipləri və təlim-tərbiyə işinin qoyuluşu kor qəzəb və cahillik içərisində mahiyyətinə varmadan ümumən maarif müəssisələrinə savaşa açan, şüursuzcasına hər “yeniliyin” yalnız və yalnız dini, ictimai, ailəvi əsaslara qarşı çıxdığı, sevə-sevə göz üstündə saxlanan əski dövrlərin adət-ənənələrini dağıtdığı haqqındakı cəfəng baxışları paylaşan qadın təhsili əleyhdarlarını da razı salmalıdır.

Təəssüf ki, məktəbin təsisçisi müsəlman əhalinin əksər hissəsini təşkil edən belə köhnəlik tərəfdarlarının üstündən tamam xətt çəkməyə qadir deyil. Ona görə də məktəb əsasnaməsinin tərtibi zamanı müsəlman kütlə arasındakı maarif anlayışına və qadın təhsilinə münasibəti nəzərə almaq labüdlüyə çevrilmişdi. Bu, sadəcə güzəşt deyildi. Daha çox bizim müsəlmanların indiki əqli-mənəvi vəziyyətində qaçılmaz olan bir fəaliyyət şəkli idi. Və yəqin ki, maarifin yayılması ilə bağlı hər cür təşəbbüsün faydalı nəticələr verməsinin təminatı baxımından zəruri addım sayılmalıdır. İndiki konkret nümunədə dindaşlarımızı inandırmaq lazım idi ki, Bakıda açılan rus-müsəlman qız məktəbi, sadəcə, qızlarımıza gələcək qadın, həyat yoldaşı, ana kimi müəyyən zəruri biliklər vermək məramına xidmət edir. Məktəbdə aldıkları biliklər onları ailədən uzaqlaşdırmayacaq, ailə ənənələrinə yadlaşdırmayacaq, heç birini gələcək həyat yolunda dil və dinindən, məişət şərtlərinin özünəməxsusluqlarından təcrid etməyəcək. Başa salmaq lazım idi ki, müsəlman qızına təhsil vermək ona yalnız ana dilini unudub rusca danışmağı öyrətmək deyil. Bu həm də zövq və səliqə ilə geyinməyi bacarmadır. Ərinin sədaqətli həyat yoldaşı, uşaqlarının həqiqi anası kimi

qalmaqla bir sırada, asudə vaxtıdan da ağılla istifadə etməyi öyrətməkdir. Əlbəttə, sadalanan şərtlər ümumən bütün qız məktəblərinə münasibətdə rəhbər tutulmalıdır. Lakin müasir mərhələdə müsəlman qızlarının təlim-tərbiyəsini ilk dəfə üzərinə götürən bir məktəb həmin şərtlərə daha həssas və yüksək səviyyəli cavab verməli idi. Yalnız belə şəraitdə ilk addımdan müsəlman cəmiyyətinin rəğbətini qazanmaq, ən çox da eqoist ehtiraslarını təmin etmək üçün qadını dünyadan təcrid edib hər şeydən xəbərsiz saxlamağı məqbul və əlverişli sayan ikiüzlülərin natəmiz ümidlərini puça çıxarmaq mümkün və son dərəcə vacib idi.

Şübhə etmirik ki, Bakı rus-müsəlman qız məktəbi sadaladığımız və arzu olunan şərtlərin səviyyəsinə yüksəlməyi bacaracaqdır.

Zənnimizcə, buna ən yaxşı zəmanət ilk növbədə məktəb əsasnaməsinin açdığı təşkilati imkanlardır. Həmin imkanlar müsəlman nöqtəyi-nəzərindən zəruri sayılan bütün tələbləri təmin etməyə şərait yaradır.

Bu baxımdan diqqətimizi daha çox çəkən cəhətlərə nəzər salaq: mahiyyət etibarı ilə məktəb qapalı təlim-tərbiyə müəssisəsidir. Ora istisnasız şəkildə yalnız müsəlman qızları qəbul olunur. Birsinifli ibtidai məktəblər üçün müəyyən edilmiş proqrama əsasən, ümumi təhsil üçün zəruri fənlərdən başqa, islam ilahiyyəti və tatar dili (Azərbaycan türkcəsi – *tərc.*) öyrədiləcək. Məktəb müdirəsinin, rus və tatar dilləri, habelə ilahiyyət müəllimlərinin müsəlman olması vacib şərt-dir. Bütün xidmət personalı da müsəlman qadınlar arasından seçiləcək. Əlavə peşə sinfində müsəlman ailəsi üçün zəruri sayılan əl işləri və evdarlıq öyrədiləcək. Nəhayət, məktəbin

himayədarlar şurasının tərkibinə islam icmasından seçilmiş hər iki cinsin nümayəndələrindən başqa, Müsəlman Ruhani İdarəsinin təmsilçisi – Bakı quberniya qazısı da daxil edilib.

Verilən məlumatlardan da göründüyü kimi, qadın məktəbinin təşkili zamanı müsəlmanların nöqteyi-nəzəri baxımından zəruri sayılan bütün şərtlərə imkan daxilində əməl olunub.

Məktəbin qarşıya qoyduğu məqsədlər necə həyata keçiriləcək? Bu artıq təhsil müəssisəsi işçilərinin və himayədarlar şurasının vəzifəsidir. Fikrimizcə, rus-müsəlman qız məktəbinin bütün gələcək uğurları ilk növbədə yaradıcı enerji və rəftardan, təlim-tərbiyə işinin vicdanlı və peşəkarcasına aparılmasından asılıdır. Əlbəttə, biz hər yeni iş üçün səciyyəvi, hətta qaçılmaz olan nöqsan və qüsurlardan danışmaq niyyətində deyilik. Maraqlandığımız əsas məsələ müsəlman qadın məktəbinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bunu deyərkən ilk növbədə əsasnamədə nəzərdə tutulan şəraitin yaradılması və ona ardıcıl şəkildə əməl edilməsini göz önünə gətiririk. Yalnız belə olan təqdirdə məktəb müsəlman qızlarının təhsil və tərbiyəsi üçün həqiqi maarif ocağına çevrilə bilər.

Biz bu baxımdan məktəb personalının və himayədarlar şurasının artıq təşəkkül tapmış tərkibinə çox böyük ümid bəsləyirik. Məktəbin müdirəsi və nəzarətçi-müəllimləri, habelə himayədarlar şurasının müsəlman üzvləri ziyalı müsəlmanlar sırasına daxil olan şəxslərdir. Bu isə bizə məktəbin işlərinin uğurla aparılacağını, təlim-tərbiyə heyəti və himayədarlar şurası üzvlərinin öhdələrinə götürdükleri, çətin sayılmasa da, çox məsul vəzifəyə məhəbbət və şövqlə yanaşcaqlarını düşünməyə əsas verir. Bütün müsəlman cəmiyyəti

qarşısında din qardaş və bacılarının sabahı ilə bağlı olduqca mühüm işin məhz onlara tapşırılmasından doğan vəzifə borcunun şərəflə yerinə yetirilməsi duyğusu bu şəxslərin gələcək mütəvazi, lakin son dərəcə əhəmiyyətli fəaliyyətlərində səfərbəredici stimül rolunu oynamalıdır.

Nəhayət, himayədarlar şurasının üzvləri arasında Bakı şəhər başçısı, yerli qadın gimnaziyasının müdirəsi, kişi gimnaziyasının direktoru, xalq məktəblərinin direktoru kimi şəxslərin olması da nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Rus-müsəlman qız məktəbinin maraqlarını onun binasının tikilməsi üçün təmənnasız torpaq sahəsi ayıran Bakı şəhər özünüidarəsi, habelə mümkün yardımlarını əsirgəməyən digər tədris ocaqları ilə əlaqələndirərək ümid edə bilərik ki, adı çəkilən qurumlar onun təsərrüfat, ən əsası isə pedaqoji fəaliyyətini düzgün qurmasına müsbət təsir göstərəcəklər.

Rus-müsəlman qız məktəbinin təşkili ilə bağlı diqqət yitirdiyimiz şərtlər, fikrimizcə, o qədər düşünülmüş və məqsədyönlüdür ki, lazımı şəkildə həyata keçirildikləri təqdirdə nəinki yeni təhsil ocağının gələcək uğurlarını indidən mümkün saymaq mümkündür, həm də ümid etmək olar ki, bu məktəb özündən sonra gələn oxşar müəssisələr üçün də nümunə rolunu oynayacaqdır. İki ildən bəri bizim müsəlmanlar arasında qız məktəbinin açılması ilə bağlı dolaşan fikirlərin təsiri altında, yaxın günlərdə aldığımız xəbərə görə, tezliklə İrəvanda da belə bir maarif ocağının təşkili nəzərdə tutulur. Həm də əsla şübhə etmirik ki, yerli müsəlmanlar üçün Bakıdakı məktəb yeganə nümunə kimi qalmayacaq. Çünki müsəlmanların təhsili ideyası məhsuldar torpağa atılan saf toxum kimi tezliklə nəcib və xeyirxah bəhrələrini verməlidir.

Belə bəhrələr sırasında ilkin olaraq faydalı təşəbbüsün uğurlu davamını görürük. Proses məntiqi şəkildə rus-müsəlman qız məktəbinin proqramının genişlənməsinə gətirib çıxarmalıdır. Deməyə lüzum varmı ki, çox tezliklə birsinifli ibtidai məktəb kursu burada təhsil alan müsəlman qızları üçün qeyri-kafi görünəcəkdir? Onlar təhsillərini davam etdirmək istəyəcəklər. Ortaya çıxan tamamilə təbii tələbat gündəliyə rus-müsəlman qadın progimnaziyasının, sonra isə gimnazianın təşkili məsələsini gətirəcəkdir.

Düşünürük ki, həmin məsələlər də yenə bizim Bakıda həllini tapacaq. Və bu işin öhdəsindən gələnlər də indi müsəlman qızlarının təhsili ideyasını başlanğıc mərhələdə həyata keçirənlər olacaqlar. Rus-müsəlman qız məktəbinin təsisçisi H.Z.Tağıyev əbəs yerə pansionu ilə birlikdə qadın progimnaziyasının, hətta bütöv gimnazianın yerləşə biləcəyi belə böyük bir bina tikdirməyib! İmperatriçə Ülyahəzrətlərinin adını daşıyan birinci rus-müsəlman qız məktəbi təkamül yolu ilə böyümə, inkişaf prosesində müsəlman qızlarına verilən biliklərin əhatə dairəsini o qədər genişləndirməlidir ki, onlar zaman keçdikcə öz əqli və mənəvi keyfiyyətləri sayəsində başqa xalqların savadlı xanımları ilə eyni səviyyədə dayanmağı bacarsınlar.

Təbii ki, arzuladıqlarımız gələcəyin vəzifəsidir. Hələlik isə müsəlman qızlarının təhsili kimi gözəl və nəcib bir işin möhkəm təməli qoyulub. Bu elə mühüm addımdır ki, onun mövcudluğundan kənarında müsəlmanların əqli-mənəvi inkişafını və iqtisadi yüksəlişini təsəvvürə gətirmək mümkün deyil.

Tam zamanında dindaşlarının yardımına gələn Hacı Zeynalabdin Tağıyev özünün məsələyə münasibətində qadı-

nı ailədə son dərəcə yüksək tutub “Cənnət anaların ayaqları altındadır” deyən Məhəmməd peyğəmbərin kəlamına dürüstlüklə əməl etdiyini göstərmişdir.

Ailənin əsası kimi yalnız ağıllı qadın cəmiyyət və dövlət üçün belə mühüm institutun nə dərəcədə zəruri olduğunu başa düşə bilər. Yalnız bilikli qadın öz uşaqlarına – gələcək vətəndaşlara bütün sonrakı həyatlarının istiqamətini təyin edən əqli-mənəvi inkişafın ilk təkanını verə bilər.

Lakin ağıllı ana olmaq üçün müsəlman qadınına hər şeydən əvvəl şəraitin hökmü ilə əlindən alınmış qadın və insan haqlarını qaytarmaq lazımdır. Qadın həmin haqqı yalnız məktəbin köməyi ilə geri ala bilər. Çünki yalnız məktəb ona vaxtı ilə nikah əqdi zamanı zəif cinsin hüququnu məhdudlaşdırmaq istəyən xəlifə Ömərə⁹ bir ərəb xanımının məsciddə hamının yanında dediyi sözləri öyrədə bilər. O xanım demişdi: “Ey möminlərin əmiri, Allahın və Peyğəmbərin bizə – qadınlara bəxş etdiyi neməti əlimizdən almağa haqqınız yoxdur!”

T. [topçubaşov]

“Kacnuü”, № 207–208, 23–24 sentyabr 1901-ci il

İLK TATAR DRAMATURQU

Bu il Mirzə Fətəli Axundovun¹⁰ müsəlmanlar arasında çox geniş yayılmış komediyalarının ilk nəşrinin 50 illiyi tamam olur. Yerli müsəlmanların həyatında nadir hadisə sayılan ədəbi yubiley sabah Tağıyev teatrının¹¹ səhnəsində məşhur tatar dramaturqunun ən yaxşı pyeslərindən biri sayılan “Hacı Qara”nın tamaşaya qoyulması ilə yad ediləcək. 50 illik yubileyin oxşar şəkildə qeyd edilməsi keçən yay Şuşada və digər şəhərlərdə də baş tutub.

Müsəlmanların ziyalı kəsiminin Mirzə Fətəli Axundova belə münasibəti ədəbi xadimlərə layiqli qiymət verilməsi baxımından bizim Zaqafqaziya azərbaycanlıları arasında milli özünüdərk duyğusunun oyandığını göstərməklə bir sırada, görkəmli yazıçının dramatik əsərlərinin ədəbi-mədəni həyata, ilk növbədə isə Zaqafqaziya tatarlarının ədəbiyyatına göstərdiyi böyük təsir, bu ədəbiyyat üçün oynadığı mühüm rol haqqında danışmağa imkan verir.

Sözün həqiqi mənasında qiymətli yaradıcılıq nümunələri baxımından yoxsul olan Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı bu gün öz dram əsərləri, həm də tatar həyatının mənfi tərəflərinin sərrast və dəqiq təsviri ilə seçilən dram əsərləri ilə öyünə bilirsə, bunun üçün hər kəsdən öncə ilk tatar dramaturqu və tatar dramaturgiyasının istedadlı banisi kimi Mirzə Fətəli Axundova minnətdar olmalıyıq. O, haqlı surətdə tatar Molyeri¹² hesab edilir. Qələmindən çıxan altı komediya geri-

də qalmış tatar həyatının mənfi cəhətlərinin gerçəklikdən alınmış inandırıcı təsviri, yaddaqalan insan tipləri və mənzərələri, səmimi yumoru, yüngül, asan, obrazlı dili sayəsində indi də böyük maraq doğurur. Tatar teatrı tamaşaçılarını heyran etməklə yanaşı, hələ də mədəniyyətdən yetərincə pay almamış Zaqafqaziya tatarlarının taleyi ilə bağlı kədərli hisslər də doğurur. Həmin vaxtdan əlli il keçib, amma dədə-baba həyatı nə qədər az dəyişib!

İstedadlı dramaturq və milli tatar dramaturgiyasının yaradıcısı kimi Mirzə Fətəli Axundov gələcək ədəbi nəsillərə bizim günlərdə davamçılarının və şagirdlərinin uğurla addımladıqları doğru yolu göstərmişdir. Şagirdlərin, yetirmələrinin sayı isə ilbəil artır. Xüsusən son dövrlərdə Azərbaycan tatarları arasında dram yazarlarının daha da çoxalması müşahidə olunur. Həm də təəssüf ki, mövcud artım onların içərisində yaşadıkları həyatın çoxsaylı qüsurları və qeyri-münasib şərtləri ilə birbaşa asılılıqdadır. Bu həyat öz eybəcər hadisələri, cahil anlayışları, Məhəmməd dininin və şəriətin mahiyyət etibarını ilə gözəl, humanist ehkamlarının təhrifi ilə bütün xalq tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilmək, bəlkə də, ağlayıb düşünmək üçün ustalıqla səhnəyə çıxarılır.

Tatar dramnəvislərinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək demək lazımdır ki, onların səhnə təcəssümü baxımından bəzən o qədər də uğurlu görünməyən əsərlərində haqqında danışdığımız “göz yaşları içərisində gülüş” tendensiyası aydın sezilir. Həmin diqqətəlayiq cəhət isə müasir tatar dramaturqlarına Mirzə Fətəli Axundovdan miras qalıb. Azərbaycan tatarlarının həyatında xüsusi yer tutan bu novator sənətkarın, görkəmli ədəbi-ictimai xadimin xatirəsinin yad

edildiyi günlərdə onun hətta ziyalı müsəlmanlara da qaranlıq qalan tərcümeyi-halı ilə tanışlıq pis olmazdı. Sonrakı nəsillərin yaddaşında özünə yer tapmaq baxımından görkəmli tatar dramaturqu da az və ya çox dərəcədə bütün tatar yazıçılarının kədərli taleyini paylaşmalı olmuşdur. Çünki onların, demək olar ki, hamısının həyatı bu gün də həmvətənləri üçün “*terra incognita*” (latınca “naməlum ərazi” – *tərc.*) kimi qalmaqdadır. Savadlı tatarlardan öz xalqının şair və yazıçıları haqda soruşun – o, Vaqifin¹³ (Molla Pənah), Zakirin¹⁴ (Qasım bəy Xındırstanlı), Molla Vəli Vidadinin¹⁵ adını çəkəcək və bununla da tanıdığı sənətkarların siyahısı bitəcək. Ən yaxşı halda yaddaşına əsaslanıb bu şairlərdən bir neçə bənd əzbər deyəcək, vəssalam. Bioqrafiyaları ilə tanışlıq bir yana qalsın, üz tutduğunuz savadlı tatarın bütöv bir dəstə istedadlı Azərbaycan yazıçı və şairlərinin adlarını bilmədiyi ortaya çıxacaq.

İndiyə qədər məşhur Adolf Berjenin¹⁶ 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə”^{*} və Mirzə Yusif Qarabağinin¹⁷ “Məcmueyi-əşari-Vaqif və müasirini-digər” əsərlərini çıxmaq şərti ilə tatar ədəbiyyatı haqqında elə bir mətbu vəsait, yaxud tədqiqat yoxdur ki, səhifələrində Azərbaycan tatar şair və yazıçıları barədə heç olmazsa, qırıq-kəsik məlumat tapmaq mümkün olsun^{**}.

*Tam adı: “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir ki, Adolf Berje sahib-cənabının ehtimamı ilə çap olunubdur”. Leypsiq, 1867. Əsər AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun təşəbbüsü ilə 2014-cü ildə Bakıda yenidən nəşr edilmişdir. Tərtib və ön sözün müəllifi Əli Məmmədbağiroğlu, Bakı, 2014. (*Tərc.*)

**Bu günlərdə Tiflisdə Qori Müəllimlər Seminariyası tatar şöbəsinin müəllimi Firidun bəy Köçərlinin tərtib etdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı broşür çapdan çıxmışdır. Həmin maraqlı broşür haqqında yaxın saylarımızın birində söhbət açacağıq. (*Müəllifin qeydi.*)

Aydın məsələdir ki, bizim ziyalı tatarlar hələlik milli ədəbiyyatla az maraqlanırlar. Tatar müəlliflərinin əsərləri indiyə qədər nəşr edilməmiş halda qalmaqdadır. Tərcümeyi-halları qələmə alınmayıb. Ona görə də təəccüblü deyil ki, hətta tatar ədəbiyyatının ən yaxşı müəllifləri də naməlumluq dumanı arxasındadırlar, məzarları isə uçulub-dağılır. Məsələn, xalq poeziyası banisinin (Molla Pənah Vaqif nəzərdə tutulur – *tərc.*) Şuşanın tatar qəbiristanlığındakı məzarı, fars dilində ecazkar poemalar müəllifi, yelizavetpollu tatar Nizaminin¹⁸ Yelizavetpolun Göy İmam qəbiristanlığındakı məzarı, “tatar Molyeri” Mirzə Fətəli Axundovun Tiflisdəki tatar qəbiristanlığındakı məzarı – hamısı xarabazarlıq içərisindədir, yaxud dağılıb yerlə-yeksan olublar. Bu sahibsiz məzarlar bütün Azərbaycan tatarlarına, xüsusən də onların ziyalı kəsiminə doğma yazıçılarına hörmətsizliyə bərabər tutulacaq diqqətsizlik üçün acı bir töhmətdir.

Mirzə Fətəli Axundov haqqında aşağıda verdiyimiz biqrafik məlumatlar məşhur tatar dramaturqunun oğlu, hazırda Tiflisdə yaşayan və Yollar Nazirliyinin idarələrindən birində xidmət edən mühəndis Rəşid bəy Axundovdan¹⁹ alınıb. Məlumatların tamlığına zəmanət verə bilməsək də, səhihliyi ilə fərqləndiklərini ayrıca qeyd etməliyik.

Mirzə Fətəli Axundov 1811-ci ildə ata-anasının yaşadığı Nuxa şəhərində doğulub. Altı yaşında ikən valideynlərini itirib və həmin vaxtdan yetim qalan Axundov ana tərəfdən dayısı Axund Hacı Ələsgərin himayəsinə keçib. Axund Hacı Ələsgər dövrünün savadlı ruhanilərindən sayılırdı, Nuxada məktəbi vardı. Mirzə Fətəli onun rəhbərliyi altında Şərqi dil-

lərinin tam kursunu keçmiş, doğma türk dilindən başqa, ərəb və farscanı da mükəmməl öyrənmişdi.

Gənc Axundovun malik olduğu hərtərəfli qabiliyyət Axund Hacı Ələsgəri onu yüksək din xadimi kimi hazırlamağa vadar etmişdi. Lakin adı hətta Avropada da yaxşı tanınan məşhur şair və filosof Mirzə Şəfinin²⁰ işə qarışması nəticəsində arzusu yerinə yetməmişdi*. Məkkə ziyarətinə yollanan Axund Hacı Ələsgər ərəbcə biliklərini təkmilləşdirmək məqsədi ilə gənc Mirzə Fətəlini Yelizavetpolda Axund Molla Hüseyinin yanında qoymuşdu. 17 yaşlı Mirzə Fətəli burada Mirzə Şəfi ilə tanış olmuşdu. Sonuncu onu ruhani təhsilini buraxıb rus xidmətinə girməyə təşviq etmişdi. Mirzə Şəfinin təklifi ilə Axund Hacı Ələsgər də razılaşmış, bacısı oğlunu həmin dövrdə Nuxada açılan rus məktəbinə vermişdi. Məktəbi bitirdikdən sonra isə Mirzə Fətəli dayısı Axund Ələsgərlə Tiflisə gəlib Gürcüstanın baş rəisi baron Rozenin²¹ dəftərxanasına Şərq dilləri üzrə yazılı tərcüməçi vəzifəsinə qəbul olunmuşdu. Bu hadisə 1834-cü ildə baş vermişdi. Həmin vaxt Mirzə Fətəlinin 23 yaşı vardı.

Mirzə Fətəli Axundov xidməti işlərdən sərbəst vaxtının hamısını müəllimlikə ayırırdı. Nəticədə o, tezliklə təhsilindəki boşluqları xeyli dərəcədə tamamladı, biliklərini təkmilləşdirdi, aqlını və zehni qabiliyyətini inkişaf etdirdi. Həm də həyatının bu dövründə Mirzə Fətəli Axundov özündə poetik istedad aşkara çıxardı: fars və tatar dillərində indiyə qədər çap edilmədən əlyazması halında qalan çoxlu əsərlər qələmə aldı. Onların arasında 1837-ci ildə şair A.S.Puşkinin²² ölümü

* Mirzə Şəfinin əsərləri Almaniyada Fridrix Bodenştedtin alman dilinə tərcüməsi və şərhilərlə çap olunmuşdur. (*Müəllifin qeydi.*)

münasibəti ilə yazılmış poema hissələrin təmizliyi və səmimiyyəti ilə günümüzdə də diqqəti çəkir. Puşkin istedadının böyük pərəstişkarı olan və qüdrətli rus şairinin gözlənilməz ölümündən sarsılan Mirzə Fətəli Axundov rus Parnası²³ nəhənginin vaxtsız itkisi ilə qəlbini dolduran iztirab və ağrıları obrazlı misralarda əks etdirmiş, onun ölümünə acı göz yaşları axıtmışdı. Poema Bestujev-Marlinski²⁴ tərəfindən rus dilinə çevrilmişdir*.

Poetik əsərlərin müəllifi olmaqla bir sırada Mirzə Fətəli Axundov həm də publisist, tənqidçi və nasir kimi məşhurdur. Azərbaycan tatarları içərisində dövrünün ən bilikli, savadlı şəxslərindən biri kimi tanınan Mirzə Fətəli zamanın tələb və çağırışlarına anında cavab verir, müasirləri olan adlısanlı müsəlmanların çoxu ilə yazışırdı. Onların arasında şair Zakir və başqaları mühüm yer tuturdu. Mirzə Fətəli imkanı daxilində məktublaşdığı müasirlərini Avropa, xüsusən də rus həyatı və ədəbiyyatı ilə tanış etməyə çalışırdı. Təəssüf ki, Mirzə Fətəli Axundovun bu dövrdə qələmə alınmış məktubları, özəlliklə də müxtəlif görkəmli tatarlara ünvanladığı müraciətlər əksər hallarda itirilib. Ayırı-ayrı əllərdə olanları isə toplanaraq sahmana salınmayıb. Heç şübhə yoxdur ki, bu məktublar bizim müsəlmanların XIX əsrin ikinci yarısındakı həyat və məişətləri barədə zəngin material verə bilər.

Mirzə Fətəli Axundov tənqidçi kimi fars dilində bir neçə əsərin müəllifidir. Lakin həmin risalələr də kimsəyə məlum deyil və indiyə qədər əlyazması şəklində qalmaqdadır. Nəhayət, o, irihəcmli nəsr əsərinin də müəllifidir – söhbət ana di-

* Bu tərcümə 1899-cu il mayın 26-da A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə “Kavkaz” qəzetində çap edilmişdir. (*Müəllifin qeydi.*)

lində yazılmış “Aldanmış kəvakib” povestindən gedir*. Mövzusu Səfəvilər²⁵ dövrü fars dövlət həyatından alınmış povest geridə qalmış, cahil fars mühitini təsvir edir və o qədər həyatı, o qədər canlı və müasirdir ki, keçmişdən daha çox indiki fars qayda-qanunlarına, daha dəqiq desək, ümumiyyətlə, heç bir qanunun olmamasına, çağdaş dərəcəyə işıq salır. Əminliklə demək mümkündür ki, Səfəvilər dövrü fars dövlət adamlarının vicdansızlığı, əliyəriyyə, soyğunçuluq və satqınlığı bizim günlərdə İrani fəlakətin astanasına gətirib çıxaran dövlət məmurlarına da şamil edilə bilər. Sadəcə Nəcəf müctəhidlərinin və “bütün fars millətinin” Müzəffərəddin Şaha²⁶ məktubunu yada salmaq kifayətdir. Bilindi ki kimi, həmin məktub sonda qüdrətli sədrəzəmin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə nəticələnmişdi.

Lakin Mirzə Fətəli Axundov daha çox özünə “tatar Molyeri” adı qazandıran dram əsərləri sayəsində böyük şöhrət sahibi olmuşdur. O, Qafqaz canişini dəftərxanasında xidmət etdiyi dövrdə altı komediya qələmə almışdı.

1851-ci ildə dövrün Qafqaz canişini knyaz Vorontsovun²⁷ təşəbbüsü ilə Tiflisdə teatr açılmışdı. Bu hadisə Mirzə Fətəli Axundovda türk dilində orijinal komediyalar yazmaq istəyi doğurmuşdu. Əsərlərin süjeti müəllifin yaxşı bələd olduğu Zaqafqaziya tatarlarının məişətindən götürülə bilərdi. Və götürüldü də! Komediyalar, habelə “Aldanmış kəvakib” povesti ana dilində ilk dəfə 1859-cu ildə kitab şəklində nəşr edildi. Daha əvvəl, 1853-cü ildə isə “Hacı Qara” da daxil olmaqla, müəllifin beş komediyası rus dilinə tərcümədə ayrıca

* Povest Firidun bəy Köçərli tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq “Kavkazskiy vestnik” jurnalının may kitabçasında çap edilmişdir. (Müəllifin qeydi)

kitabda toplanmışdı. Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarının rusçaya çevrilməsi və nəşri ona xüsusi rəğbət bəsləyən canişin knyaz Vorontsovun tapşırığı ilə həyata keçirilmişdi.

Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları bütün islam dünyasında ilk dramatik əsər təcrübəsi idi. Ona görə bu əsərlərin yaranması böyük sensasiya kimi qarşılandı. Dövrün rus, hətta xarici mətbu orqanlarında komediyalar haqqında rəylər çap edildi. Həmin rəylərdə tatar dramaturgiyasının meydana çıxması alqışlanır, Mirzə Fətəli Axundovun Azərbaycan tatarlarının həyatını dəqiq əks etdirdiyi vurğulanırdı. Tehrandə şahzadə Cəlaləddin Mirzənin²⁸ katibi Mirzə Cəfərin²⁹ fars dilinə tərcüməsi sayəsində komediyalar tezliklə İranda da populyarlıq qazandı. Avropa alimləri də Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarını diqqətdən kənar qoymadılar.

Məsələn, 1882-ci ildə ingilis şərqşünasları Haggard³⁰ və Lestrangle³¹ “Sərab xanlığının vəziri” (“Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” komediyası nəzərdə tutulur – *tərc.*) əsərinin farsca mətnini ingilis dilinə tərcümə, lüğət və şərhərlə çap etdirdilər. Məşhur Barbier de Meynard³² 1886-cı ildə Parisdə “Journal Asiatique”³³ məcmuəsində “Əlkimyaçı” (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” – *tərc.*) komediyasının azərbaycanca mətnini, 1889-cu ildə isə Stokholm Şərqşünaslar Konqresi Əsərlərinin birinci cildində Alfonse Cilliere³⁴ “Vəzir” (“Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” – *tərc.*) və “Vəkillər” (“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” – *tərc.*) komediyalarının farsca mətnini nəşr etdi. Vyanada isə professor Varmund³⁵ “Müsyö Jordan – botanik” (“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadükuni-məşhur” – *tərc.*) komediyasının fars mətnini lüğət və qeydlərlə çapa ha-

zırladı. 1889-cu ildə “Allgemeine Zeitung”³⁶, habelə 1890-cı ildə “Zarncke Literarisches Centralblatt”³⁷ məcmuələrində ilk müsbət rəylər çıxdı.

Azərbaycan tatarları ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundovun xidmətlərinin ümumi mənzərəsi belədir. Digər tərəfdən, yuxarıda deyilənlərdən başqa, ilk dəfə o, bütün müsəlman xalqlarının istifadə etdiyi ərəb əlifbasının çatışmazlıqlarına diqqət yetirmişdi. Bizim günlərdə də ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi azad fikirli müsəlmanların ümumi qayğısıdır. Lakin mərhum Mirzə Fətəli Axundov məsələni birinci qaldırmışdı. Həm də onun həlli üçün yaxşı və düzgün yol göstərmişdi. Eyni zamanda tamamilə haqlı şəkildə belə qənaətə gəlmişdi ki, milyonlarla müsəlmanın əsrlər boyu istifadə etdiyi əlifbanı, hətta dahi sayılsa da, heç vaxt tək bir fərdin icadı olan yazı sistemi ilə əvəz etməyə zorlamaq düzgün deyil. Həmin şəxs yalnız təşəbbüskar qismində çıxış edə bilər. Son və ümumi qərarı isə müsəlman dövlətlərinin hökumətləri verməlidir.

Bu düşüncədən çıxış edərək Mirzə Fətəli ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi zərurəti haqqında xüsusi memorandum hazırlayıb yeni əlifba layihəsi ilə birlikdə Osmanlı və İran hökumətlərinə göndərmiş, hətta ideyasının müdafiəsi məqsədi ilə şəxsən Konstantinopola getmişdi. Konstantinopol və Tehran sarayları memorandumun, habelə Mirzə Fətəli Axundovun təkmilləşdirilmiş əlifba layihəsinin müzakirəsi üçün xüsusi komissiya yaratmışdılar. Komissiyalarda isə əsas söz sahibi həmişə və hər yerdə köhnəliyin tərəfdarı kimi çıxış edən islam uluması idi. Ona görə də seçilən yolun düzgünlüyünə baxmayaraq, təəssüf ki, ərəb əlifbasının islahı ilə

bağlı təşəbbüs uğursuzluqla nəticələnmişdi. Belə vəziyyət bütün yaradıcı həyatını müsəlman mühitinə maarif nuru gətirməyə çalışan Mirzə Fətəli Axundov kimi bir tərəqqi carçısını sarsıtmaya bilməzdi. Sonda doğma xalqını ürəkdən sevən bu müsəlman xadimi dünyada qəlbinə ən munis saydığı arzusunun gerçəkləşdiyini görmədən öldü. Təəssüf ki, bizim günlərdə də onun istəyi çağdaş müsəlmanlar üçün əlçatmaz ideal olaraq qalmaqdadır. Mirzə Fətəli Axundov həyatının 67-ci ilində, 1878-ci il mayın 26-da Tiflisdə polkovnik rütubəsində dünyaya gözlərini yumdu və yerli tatar qəbiristanlığında torpağa tapşırıldı. Onun ölümü Zaqafqaziyanın minlərlə şüurlu müsəlman övladında bütöv bir xalqın məruz qaldığı itki kimi ürəkdən gələn dərin, səmimi yanğı yaratdı. Çağdaş dövrün müsəlmanlarının ziyalı kəsiminin timsalında Azərbaycan tatarlarının həyat və məişətindəki çatışmazlıqları yüksək bədiiliklə, heyrətamiz gerçəkliklə təsvir etmiş ilk tatar dramaturquunu minnətdarlıq hissi ilə anırlar.

Ə. Topçubaşov
“Kacnuü”, № 230, 26 oktyabr 1903-cü il

AZƏRBAYCAN TATARLARININ ƏDƏBİYYATI

Bu günlərdə Tiflisdə sərlövhəyə çıxarılan ad altında cənab Firidun bəy Köçərlinin³⁸ tərtib etdiyi broşür çap olunmuşdur. Qiyməti 20 qəpikdir.

Müəllif Qori müəllimlər seminariyasının tatar şöbəsində³⁹ dərs deyir. Tatar oxucularına rus yazıçılarının həcmcə o qədər də böyük olmayan kitablarının – Tolstoyun⁴⁰ “Tütün və şərəbin ziyanı haqqında”, Puşkinin “Balıq və balıqçı haqda nağıl”, “Müdrük Oleq haqda nəğmə” əsərlərinin mütərcimi kimi tanışdır. Habelə Şopenhauerin⁴¹ “Nəslin dahisi” əsərini tatarcaya çevirib. Eləcə də Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini tatar dilindən ruscaya tərcümə edib. Cənab Köçərli ara-sıra Tiflis qəzetlərində Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatına dair məqalələrlə çıxış edir.

Bütün bunlar göstərir ki, cənab Firidun Köçərli doğma ədəbiyyatla yaxından tanış olan, onun tarixi, yaradıcılıq nümunələri və yaradıcı şəxsiyyətləri ilə maraqlanan azsaylı ziyalı müsəlmanlardandır. Çap etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” broşürü dediklərimizi bir daha sübuta yetirir.

Broşür əvvəlcə irihəcmli məqalə şəklində “Vestnik Kavkaza”⁴² jurnalının builki saylarından birində işıq üzü görmüşdür. Müəllifin onu ayrıca kitabça şəklində buraxması təqdirəlayiq haldır.

Əlbəttə, 54 səhifəlik kitabçada Azərbaycan tatarlarının bütün ədəbiyyatını əhatə etmək mümkün deyildi. Aydındır

ki, müəllif özü də belə iddiada olmamışdır. Doğrudur, bizim tatarların ədəbiyyatı xüsusilə qiymətli əsərlər baxımından o qədər də zəngin sayıla bilməz. Lakin o, çoxdan meydana çıxıb, öz tarixi var, böyük istedadla malik bir sıra şair, dramaturq və yazıçılarla təmsil olunub. Xüsusən son zamanlarda onların sayı daha da artmaqdadır.

Həm də şair və yazıçılarımızın bir çoxu yalnız adlarının çəkilməsinə deyil, əsərlərinin əhatəli təhlilinə, yaradıcılıqları ilə mühitlərinin, süjetləri ilə tatar həyatından götürülmüş tarixi hadisələr arasında əlaqənin axtarılmasına, tərcümeyi-hallarının tam şəkildə öyrənilməsinə iddiaçı olmağa layiqdirlər.

Bu şəkildə “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”nın tərtibi, əlbəttə, ciddi və şərəfli bir iş olardı. Həm də çoxcildlik maraqlı ədəbi icmalın materialını təşkil edə bilərdi. Aydın məsələdir ki, cənab Köçərli qarşısına belə məqsəd qoymayıb və qoya da bilməzdi. Çünki mövcud şərtlər daxilində bizim Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatının tam icmalını hazırlamaq son dərəcə çətin işdir və bir nəfər heç vaxtla onun öhdəsindən gələ bilməz.

“İlk tatar dramaturqu” adlı məqaləmizdə (bax: “Kaspi”, № 230) biz hətta görkəmli tatar müəlliflərinin ədəbi əsərlərinin də necə xaotik və acınacaqlı vəziyyətdə olduğundan bəhs etmişdik. İndiyə qədər onlardan heç biri tam şəkildə nəşr edilməyib. Hətta ən yaxşılardan sayılan Vaqif (Molla Pənah), Zakir (Qasım bəy Xındırstanlı) və başqa tanınmış müəlliflərin də kitabları bu vaxta qədər işıq üzü görməyib*. Azərbaycan şairlərinin 60-cı illərdə (XIX əsr nəzərdə tutulur

* Yalnız cari ildə şamaxılı şair Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri oğlu Mir Cəfər Seyid-Məmmədov tərəfindən çap olunmuşdur. (Müəllifin qeydi.)

– *tərc.*) Leypsiqdə Adolf Berje tərəfindən nəşr olunan “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə” və Mirzə Yusif Qarabağinin tərtib etdiyi “Məcmueyi-əşari-Vaqif və müasirini-digər” kimi kitabları artıq çoxdan satışda yoxdurlar və bu səbəbdən də biblioqrafik nadirəyə çevriləblər. Mirzə Fətəli Axundovun 1859-cu ildə Tiflisdə kitab şəklində çap edilmiş əsərləri də belə nadir nəşrlərdəndir. Doğrudur, indinin özündə də tez-tez eşitmək olur ki, hansısa bəydə, yaxud axundda bu və ya digər müəllifin əsərlərinin tam külliyyatının əlyazması saxlanmaqdadır. Lakin təəssüf ki, həmin əlyazmaların nəşri istiqamətində heç bir iş görülmür. Onlar nə vaxtsa çap olunacaqlarmı, haçan? Bunu kimsə bilmir. Bu baxımdan bizim müsəlmanlar arasında nəşriyyat şirkətlərinin yaradılmasına böyük ehtiyac var. Həmin şirkətlər doğma ədəbiyyat nümunələrinin çapını öz üzərinə götürə bilərdi. Ən ağırlısı isə odur ki, ziyalı müsəlmanlar məsələnin vacibliyinə qətiyyətlə əhəmiyyət vermirlər. Hətta Allahın belə işləri görmək üçün hər cür imkan yaratdığı adamlar da doğma yazıçılarımızı unutmazlıq girdabından çıxarmaq üçün yardıma tələsmirlər. Məsələn, bizə belə bir tarixçə məlumdur: bir nəfər son dərəcə savadlı tatar artıq neçə ildir ki, əlindəki materiallar əsasında həmsəhərlisi Nizaminin tərcümeyi-halını yazmağa söz verir. Ancaq vədlərə baxmayaraq, böyük şairin bioqrafiyası indiyə qədər ortada yoxdur. Başqa səciyyəvi hadisə: bir neçə ziyalı müsəlman Azərbaycan şairlərinin şahı sayılan Vaqifin Şuşadakı dağılmış məqbərəsinin bərpasını öhdələrinə götürmüşdülər. Amma illər ötür, məşhur tatar xalq şairinin məzarı isə əvvəlki kimi xarabazar vəziyyətdə qalmaqda davam edir. Yalnız Şuşa şəhərinin tatar xanımları

hər il Novruz bayramı qabağı (martın 9-da) özünün ruh oxşayan şeirlərində tatar qadınlarını vəcdlə tərənnüm etmiş Vaqifin (təəssüf ki, adını anmaq deyil, qəbri üzərində guya müxtəlif fiziki və mənəvi xəstəliklərdən şəfa tapmağa yardım göstərən bir sürü cahil ayınləri yerinə yetirmək üçün!) dağılmış məzarını ziyarət edirlər.

Müəlliflərin əsər və tərcümeyi-hallarının ortada olmadığı bir şəraitdə Azərbaycan tatarlarının tam ədəbiyyat tarixlərinin yazılması haqda fikirləşmək mümkündürmü?

Öz broşüründə cənab Köçərli yalnız bu ədəbiyyatın icmal xarakterli konspektini vermişdir. Ona görə də hazırladığı qısa ədəbiyyat tarixində hər hansı prinsip əsasında müəlliflərin müəyyən istiqamətlər üzrə sıralanmasına, yaxud əsərlərinin janr və növlərə görə təsnif edilməsinə rast gəlinmir. Oxucuya yalnız özünə məlum olanları çatdıran müəllif, təbii ki, mütaliə zamanı izah və aydınlaşdırma tələb edən çoxlu sualları cavabsız buraxıb. Doğrudur, hələlik tatar yazıçılarının hazır bioqrafiyaları meydanda yoxdur. Lakin sual olunur: kitabçada Vaqiflə birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatının əsasını qoyduğu deyilən, üstəlik də, onun dostu və müasiri olan Qazax şairi (şairin doğum yeri olan Azərbaycanın Qazax mahalı nəzərdə tutulur – *tərc.*) Molla Vidadinin tərcümeyi-halını vermək mümkün deyildimi? Bəs Cəbrayıl qəzasından çıxmış şairə Aşiq Pəri?⁴³ Onun saf məhəbbət duyğusu, ədalət axtarışı və insana inamla yönlənmiş poeziyası? Bəs insan azadlığını vəsf edən, daim ədalətə və birliyə inam hissi ilə yaşayıb-yaradan muğanlı humanist şair Nəbatı?⁴⁴

Lakin cənab Köçərliyə qarşı çox da tələbkər olmayaq. O, Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyat tarixinin tərtibi yolun-

da ilk təcrübəyə imza atıb. Buna görə müəllifə ürəkdən “çox sağ ol” deməliyik. Ümid etmək istərdik ki, cənab Köçərli yalnız bu təcrübə ilə kifayətlənməyəcək, doğma ədəbiyyatının tarixi haqqındakı indiki icmalını əsas məcrə kimi götürərək əsər üzərində yenidən işləyib onu daha da təkmilləşdirəcək. Eyni zamanda, inanmaq istərdik ki, bu fəaliyyəti zamanı müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı ilə hər hansı bağlılığı olan bütün ziyalı müsəlmanların rəğbət və yardımını hiss edəcək. Təkcə Bakı şəhərində adları cənab Köçərli tərəfindən xatırladılan xeyli diqqətəlayiq ədəbi qüvvə toplanıb. Ziyalı tatarlara tatar jurnalistikasının banisi və tatar əhali arasında təbiətşünaslığa dair bilikləri geniş yayan Həsən bəy Zərdabinin⁴⁵, özünün “Axund və İslam” əsəri ilə müsəlman ruhanilərinin ləyaqət hissini itirmiş nümayəndələri əleyhinə kəskin çıxış edən Əhməd bəy Ağayevin⁴⁶, Nəcəf bəy Vəzirov⁴⁷, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev⁴⁸ kimi dramaturqların, nümunəvi tərcüməçi, tatar dilində orijinal roman müəllifi və “Türk-tatar lüğəti”nin (əslində “Rusca–Tatarca lüğət” olmalıdır – tərc.) tərtibçisi Sultan Məcid Qənizadənin⁴⁹ adları kifayət qədər yaxşı tanışdır.

Kimə çox verilərsə, ondan da çox tələb edilir. Doğma ədəbiyyatı yeni, faydalı əsərlərlə zənginləşdirmək – Azərbaycan tatarlarının ziyalı soydaşlarından gözlədikləri budur.

Ə.Topçubaşov
“Kacnuü”, № 232, 28 oktyabr 1903-cü il

MÜSƏLMAN QADINININ SƏRBƏST FƏALİYYƏTİ

Tatar qəzeti “Tərcüman”⁵⁰ bu ad altında öz səhifələrində çox maraqlı məqalə çap edib. Yazı müsəlman qadınının müxtəlif sahələrdəki fəaliyyətinə həsr olunub. Müsəlmanların həyatında baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləyən, din daşlarının uğurlarından məhəbbətlə bəhs açan “Tərcüman” səmimi söz və ifadələrlə təhsil, ədəbiyyat, xeyriyyəçilik, ticari işlər, hətta elmi yaradıcılıq sahələrində təmsil olunan tanınmış müsəlman qadınlarının adlarını çəkir.

Doğrudur, hələlik xalq yolunda, ümumi işlərdə fəaliyyət göstərən qadınlarımızın sayı o qədər də çox deyil. Lakin müsəlman qadınının taleyin hökmü və şəriət qaydalarının ziddinə olaraq hazırda salındığı məzlum vəziyyətdə onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin ictimai fəaliyyət sahəsinə çıxmaları xeyli diqqətəlayiqdir. Çünki onlar avamlıq və cəhalətin dörd bir yanlarına hördüyü keçilməz hasardan ilk dəfə yol açmağı bacaran pionerlər hesab olunmalıdırlar. İsmayıl bəy Qaspiralının⁵¹ doğru qeyd etdiyi kimi, “müsəlman qadını sakit və mütəvazi bir tərzdə ictimai fəaliyyət meydanına qədəm qoyur, bu günlə əlaqələrini kəsmədən gələcəyin planlarını cızır”.

Şübhəsiz, müsəlmanların, ilk növbədə isə müsəlman qadınlarının həyatda doğru-düzgün inkişafının ən gözəl rəhni də elə budur. Çünki müsəlman qadını hətta savadsız və avam olsa da, ailə idarəçiliyini öz əlində saxlayır, uşaqların tərbi-

yəsi ilə məşğul olur. Evin əsas dayağı kimi ictimai fəaliyyət sahəsinə qədəm basan müsəlman qadını bu addımı ilə həm də ailənin möhkəmlənməsinə töhfə verir, təbii şəkildə bütün müsəlman həyatının bünövrə daşını qoymuş olur. Bu mənada haqqında bəhs açdığımız hadisə son dərəcə sevindiricidir. İnanırıq ki, onun gözəl bəhrələri özünü çox gözlətməyəcək.

İsmayıl bəy Qaspiralı hər cür tərifi layiq müsəlman qadınları haqda danışarkən sözə üzrxahlıqla başlayır və bildirir ki, dindaşı olan xanımların təvazö hissini qorumağa nə qədər can atsa da, xalqın eşidib ibrət götürməsi üçün onların adlarını çəkməlidir. Yalnız bundan sonra həmin adlar sadalanır. Ümumi maraq doğuracağını nəzərə alaraq siyahını olduğu kimi veririk.

“Əlahəzrət Ümmi Gülsüm xanım Şeyx-Əliyeva⁵² Peterburqda, İ.M.Müftizadə ailəsi⁵³ Simferopolda ədəbi və xeyriyyə tədbirləri keçirərək xeyriyyəçilik işinə xidmət edirlər.

Bibi Əzizə Əbdülcabbarovanın Semipalatinskdəki ticarət şəbəkəsi, K.Quliyevanın Omskda yapon və Çin malları ilə geniş alış-veriş aparən ticarət evi, habelə digər mövcud şirkətlər bir daha sübut edir ki, ilk baxışdan son dərəcə sakit, fəaliyyətsiz görünən, varlıqları az qala hiss olunmayan müsəlman qadınları nə hüquqlarına bələdlikdən, nə də təşəbbüs hissindən xali deyillər. Şəriət qaydaları müsəlman qadınını ticarət hüququndan məhrum etmir. Eyni sözlər təhsil və elm sahələrinə də aiddir. Müsəlmanların qədim tarixi zərif cins tərəfindən bu hüquqların uğurlu tətbiqi ilə bağlı çoxlu əyani nümunələr verir. Cənab Akçurinlərin⁵⁴ və Deberdeyevlərin⁵⁵ (Simbirsk və Saratov quberniyaları) fabrik biznesində bir sıra müsəlman xanımları da pay sahibi kimi iştirak

edirlər. Məsələnin daha maraqlı və sevindirici cəhəti isə maddi imkana malik həmin xanımların qadın təhsilinə böyük qayğı göstərmələridir. Məsələn, Zuya kəndində Mərqub xanım və Marqub xanım Akçurinalar öz vəsaitləri ilə qız məktəbi saxlayır. Qurievka kəndində isə Marqub xanımın vəsaiti hesabına dərslərin səsli üsulla aparıldığı və 100-ə yaxın şagirdin təhsil aldığı iki məktəb mövcuddur. Kasıb ailələrin qızlarına, üstəlik, paltar, ayaqqabı və bir qisim yeməklər də pulsuz verilir. Bu məktəblərdə qızlar 2–3 il ərzində düzgün yazmağı, tatarca oxumağı, Quran qiraətini və dinin əsaslarını mənimsəməyə nail olurlar. Pendelka kəndində Fatma xanım Deberdeyeva (qızlıq фамилиясы Akçurina) öz hesabına iki, İrkyazım kəndində isə Məryəm xanım Deberdeyeva (qızlıq фамилиясы Akçurina) bir məktəb saxlayırlar. Bu üç məktəbdə ümumilikdə 120 qız təhsil alır. Həm də Məryəm xanım açdığı məktəbdə şagirdlərə əl işlərini öyrədir.

Ufada Məryəm xanım Sultanova (qızlıq фамилиясы Akçurina) öz hesabına yetimxana təşkil edib. O, 20 nəfərdən çox yetimin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmaqla bir sırada, sonradan həmin valideynsiz qızların pis yola düşmələrinin və məhvə sürüklənmələrinin qarşısını almaq üçün onların gələcək taleyi ilə də yaxından maraqlanır. Bu xeyrixah xanımların siyahısına 20 ildən çox mətbuatın inkişafı və səsli üsulla tədrisin yayılması sahəsində çalışan mərhum Zöhrə xanım Qaspiralının⁵⁶ (onun da qızlıq фамилиясы Akçurina-dır), habelə Baxçasarayda 40-a yaxın qıza səsli üsulla dərslər deyən Pəmbə xanım Bolatukovanın⁵⁷ (qızlıq фамилиясы Qaspiralı) da adlarını əlavə etmək lazımdır.

Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təsis etdiyi Alek-

sandriysk qız məktəbində altı nəfər müsəlman xanım işləyir. Onlar məktəbin müdiri Hənifə xanım Məlikova⁵⁸, köməkçisi Məryəm xanım Sulkeviç⁵⁹, müəllimlər – Şəfiqə xanım Şeyxzadə⁶⁰, Sara xanım Axundova⁶¹, Xədicə xanım Əbdürrəhmanova və Rəhilə xanım Terequlovadır⁶². Bütün bu maarifçi xanımlar qızlıq familiası Ərəblinskaya olan Sona xanım Tağıyevanın⁶³ xeyriyyəçilik himayəsi altında ilk müsəlman qız məktəb-pansionatında yorulmaq bilmədən çalışırlar. Əməkliliyə ayrılmış general⁶⁴ qızı, xeyriyyəçilik fəaliyyətindən əsla usanmayan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin zövcəsi və mütərəqqi fikirli müsəlman qadını kimi tanınan Sona xanım böyük təvazökarlıqla, özünü gözə soxmadan qafqazlı müsəlman qızların təlim-tərbiyəsi işinə nəcib töhfəsini verir.

Əgər biz Kazan rus məktəbinin pioneri sayılan knyaginya Devletkildeyevanın⁶⁵ (qızlıq familiası Axmerova) və acılıq illərində Ufada xeyirxah fəaliyyəti ilə hamının nəzər-diqqətini çəkmiş Əminə xanım Feyzخانovanın⁶⁶ şərəfli adları üzərindən sükutla keçsəydik, oçerkimiz natamam qalardı. Morozov fabrikinin ipək saplarından deyil, islamın ən yaxşı ideyalarından toxunmuş çadrasına bürünmüş Əminə xanım Feyzخانova xalq fəlakətinin tüğyan etdiyi ağır vaxtda aylarla, könüllü şəkildə ac, xəstə, köməksiz, sinqa yaraları tökmüş, yatalağa yoluxmuş insanlara yardım göstərmək üçün gecəsini gündüzə qatıb işləmişdi. Yedirib-içirmək, müalicə etmək, oxutmaq, təsəlli vermək – sadaladığımız bütün nəcib əməllər bu gözəl müsəlman qadınının gündəlik fəaliyyətində vəhdət halında birləşmişdi.

Xalq məktəblərinin əməkdaşları kimi Kasimov qəzasından xanım Bəydəmirovanın⁶⁷, Kazandan Şeyx Barudinin⁶⁸

xanımının fəaliyyətini xatırlatmadan da keçə bilmərik. Müəllim olmaqla yanaşı, xanım Bəydəmirova həm də yazıçıdır.

Bu yaxınlarda Tiflisdə üç ziyalı müsəlman xanımının qızlar üçün yeni tipli məktəb açmaq niyyətində olduqlarını xəbər vermişdik. Hələlik həmin xanımların adları bizə naməlum qalmaqdadır.

Qadınlar arasından çıxmış ilk müsəlman həkimi kimi tanınan xanım Kutluyarova-Süleymanovanın⁶⁹ ardınca digər müsəlman qızları da xüsusi səs-küy salmadan ali tibb təhsili almağa başlamışlar. İndi Peterburqdakı ali tibb kurslarında Zeynəb xanım Əbdürrəhmanova, Şirinskaya (hər ikisi Krimdandır), Fatma xanım Yenikeyeva, K.Asfendiyarova (Daşkənd), Rahiyə xanım Qubayeva, M.Ş.Rəcəbova (Valday ölkəsi), Aişə xanım Çisbayeviç, Məryəm xanım Oliyeviç (Qərb vilayəti) kimi 14 müsəlman qızı təhsil alır.

Müsəlman qadınlarının tibbi təhsilə malik tibb bacılarına böyük ehtiyacını nəzərə alsaq, bu xüsusi ilə sevindiricidir. Təəssüf ki, həmin məsələdə Zaqafqaziyanın müsəlman qızları daxili quberniyalarda yaşayan rəfiqələrindən geri qalır və indiyə qədər aralarından ali tibb kurslarının bir nəfər də müdavimi yetişməyib. Ümid edirik ki, bu, sadəcə, zaman məsələsidir; tezliklə bizim Zaqafqaziyada da qadın gimnaziyalarının, nəcəba qızlar institutunun, Müqəddəs Nina məktəbinin məzunları arasından gələcək qadın həkimlər yetişəcək və onlar digər sahələrdə çalışan rəfiqələri ilə əl-ələ verib bütün istiqamətlərdə müsəlman həyatının inkişafına misilsiz xidmət göstərəcəklər.

T. [topçubaşov]

“Kacnuı”, № 255, 28 noyabr 1903-cü il

YENİ BAKI QAZISI

Cənab qubernator knyaz M.A.Nakaşidze⁷⁰ Bakı qazısı və Bakı quberniya məclisinin sədri vəzifəsinə Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadəni⁷¹ təyin edib.

Bu vəzifə uzun müddət boş qalmışdı və son yarım il ərzində quberniya məclisinin tərkibində yalnız bir üzv vardı. Öz növbəsində, tabeliyində 6 qəza qazısı olan həmin məclis əhalisi başdan-başa müsəlmanlardan ibarət Bakı quberniyasının bütün ruhani məsələlərini idarə edir. Amma təəssüf ki, son illərdə quberniya məclisi Bakı müsəlmanlarının dini işlərinin tənzimlənməsində xüsusi fəallığı ilə seçilməyib. Təkcə onu demək kifayətdir ki, məhəllələrin (onların sayı isə 500-dən artıqdır) yarından çoxunda hələ də məhəlli mollalar yoxdur. Vəqf mülklərinin idarəciliyinə də məclisin qayğısı çox az nəzərə çarpır. Nümunə kimi, Bakının Qasım bəy məscidi⁷² yanındakı vəqf dükanlarını göstərə bilərik. Onların təmirini xeyli gözləmək lazım gəldi. Amma nədənsə təmirdən sonra da dükanlar uzun müddət icarəyə verilmədi və hələ də boş qalmaqdadırlar.

Din işlərinə laqeyd münasibət məclisin əvvəlki tərkibinin zəifliyindən, yoxsa bacarıqsızlığından irəli gəlirdi? Deyə bilmərik. Ancaq ümid edirik ki, quberniya məclisinə yeni qazı təyinatı ilə qurumun fəaliyyəti canlanacaq və şəhərimizin müsəlman əhalisinin ruhani ehtiyacları lazımi həllini tapacaqdır. Yeni Bakı qazısı şəhər idarəçilərinə və Bakı bölgəsi-

nin bütün müsəlman əhalisinə yaxşı tanışdır. Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə əslən bakılıdır. Ən mötəbər din xadimlərinin yanında təhsil görüb. Zaqafqaziya ruhani idarəsində birincilər sırasında ali dini rütbə – axund adı almaq üçün imtahan verib. Bu zaman özünün islam ilahiyyəti, habelə türk-tatar, ərəb və fars dilləri sahəsində mükəmməl biliklərini nümayiş etdirib. Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə on ildən artıq Bakının qala hissəsində (indiki İçərişəhər – *tərc.*) məhəllə mollası vəzifəsini tutub. Bu müddət ərzində üzərinə düşən vəzifəni son dərəcə nizam-intizamlı, can-dildən yerinə yetirməsi sayəsində özünü nümunəvi ruhani kimi tanıdı bilib. Nəticədə hər kəsə örnək bir din adamı nüfuzu qazanan Mir Məhəmməd Kərim ağa təkcə məhəllə dindarlarının deyil, bütün Bakı camaatının böyük hörmət və ehtiramına layiq görülüb. Bakı müsəlman din xadimlərinin məşhur simalarından biri kimi, o, şəhərimizin ən mötəbər sakinləri sırasında bütün mühüm və təntənəli mərasimlərə dəvət alıb. Məsələn, yerli müsəlmanlar Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın başçılığı ilə Əlahəzrət İnan Şahının⁷³ Bakıda pişvazına çıxıblar.

Görkəmli dini rəhbər Azərbaycan dilində qələmə aldığı və müqəddəs Quran şərhlərindən ibarət möhtəşəm elmi-fəlsəfi əsərinin başa çatması xəbəri yayıldıqdan sonra xüsusən böyük şöhrət qazanıb. Adını çəkdiyimiz nadir əsərin birinci cildi artıq çapdadır*. Heç şübhə yoxdur ki, həmin şərhlər bizim

* “Kəşfül-həqayiq ən-nükətül-ayəti və əd-dəqayiq” (“Ayələr və keyfiyyətlərinin incəlikləri haqqında həqiqətlərin kəşfi”) adlanan üçcildlik Qurani-Kərim təfsiri ilk dəfə 1904-cü ildə Bakıda, “Kaspi” qəzetinin mətbəəsində nəşr olunmuşdu. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təşəbbüsü ilə 1914-cü ildə Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın “Təfsir”i yenidən latın əlifbası ilə çap edilmişdir. (*Tərc.*)

müsəlmanlar üçün Quranın həqiqi mahiyyətini başa düşmək baxımından açar rolunu oynayacaq. Ümumiyyətlə, belə şərhələrin köməyi olmadan möminlərin çoxu hətta islamın əsas əhkamlarının mənasını anlamaya da çətinlik çəkirlər.

Axund Mir Məhəmməd Kərim ağa qeyrətli müsəlmandır; onu tanıdığımız bütün bu illər ərzində yeganə fikri-zikri hər zaman din qardaşlarına daha çox fayda gətirmək olub.

Tam əminlik ki, quberniya qazısı və məclis sədri vəzifəsində möhtərəm Axund bütün mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini ortaya qoyacaq və bununla da, öz borcunu yüksək səviyyədə yerinə yetirən bir din xadimi kimi digərləri üçün də həqiqi örnək və nümunəyə çevriləcək.

Onu da əlavə edək ki, möhtərəm Axundun mühüm vəzifəyə təyin olunması üstümüzə gələn bəlaya – vəba epidemiyasına qarşı uğurlu mübarizədə bütün qüvvələrin birləşdirilməsinin zərurətə çevrildiyi vaxta təsadüf edib. Din adamlarının bu mübarizədə iştirakı, onların öz xütbələri, vəz və məsləhətləri ilə əhaliyə göstərəcəkləri təsir bizim sanitar təşkilatlarının indiyə qədər nail ola bilmədikləri həqiqi yardıma çevrilə bilər.

Yeni qazının maarifçi baxışlarına və islam camaatına bəslədiyi məhəbbətə yaxşı bələd olduğumuzdan Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın vəbaya qarşı başlanmış mübarizədə böyük fayda gətirəcəyinə inanırıq.

Biz Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın mühüm vəzifəyə təyin edilməsini alqışlayır və qarşıdakı mənəvi fəaliyyəti yolunda ona sidq-ürəkdən böyük güc və enerji arzulayırıq.

T. [opçubaşov]

“Kacnuü”, № 207, 14 sentyabr 1904-cü il

QAFQAZ MƏNZƏRƏLƏRİ

Mənim üzərimə qəzetin Yeni il sayında sadəcə dünən vidalaşdığımız ötən ilki Qafqaz həyatının icmalını vermək vəzifəsi düşüb. Oxucular bunun nə qədər çətin və ürək açmayan iş olduğunu yaxşı bilirlər. Bütünlükdə il ərzində deyilənlərin, yazılanların “müxtəsər” təkrarı səciyyəsi daşıyan “icmal”ların ümumi xüsusiyyətləri haqda danışmadan “Qafqaz həyatı icmalı”nın spesifik çətinliklərini ayrıca vurğulamaq lazımdır. Ona görə də bu işə başlamaq hələ ilk addımdan adamın həvəsini öldürür.

İlk növbədə yeni, bitməyən, davamı gələn hadisələr barədə danışmaq özü o qədər də təhlükəsiz iş deyil. Üstəlik, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin hadisələr Mərakeşdə, yaxud Filippin adalarından birində baş verməyib ki, onlar barədə arxayınılıqla, heç bir qorxu hissi keçirmədən söz açmaq mümkün olsun. İcmalını çıxarmaq istədiyimiz hadisələr bizim Qafqaz ölkəsində gedən proseslərdir. Təkcə xatırladığım məqamın mövcudluğu məsələni sona qədər aydınlaşdırmağın zəruriliyi üçün kifayətdir.

Lakin belə izahat olmadan da illik, yaxud hər hansı başqa xarakterli icmal üçün zəruri mənbələrin ortaya qoyulması baxımından Qafqaz həyatından ətraflı söz açmağın nə qədər çətin olduğu hər kəsə bəllidir.

İlin əvvəlində, yəni yanvarın 3-də Gəncə qalasının ruslar tərəfindən alınması və çar I Aleksandrın⁷⁴ xanımının şə-

rəfinə ona Yelizavetpol adı verilməsinin 100 illiyi qeyd edildi. Təntənəli mərasim zamanı Yelizavetpol qubernatoru Lutsau⁷⁵ şəhər sakinlərini mühüm ildönümü münasibəti ilə təbrik edib aşağıdakıları dedi: “Gəncə xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən 100 il keçir. Əhali dinc şəraitdə yaşayaraq vətəndaş hüquqları və mədəniyyətin bütün bəhrələrindən yararlanmaqla inkişaf edir. Hər bir insanın mal-mülk və can güvənliyinin təmin olunması, humanist qanunlar, geniş özünüidarə – yerli əhalinin faydalandığı nemətlərin sırasına ilk növbədə bunlar daxildir”.

Qafqaz mətbuatı. Bu iki sözün arxasında nələr gizlənib...

Qafqaz mətbuatı ölkənin ictimai həyatını əks etdirə bilərmi?

Əlbəttə, yox! – deyər həmin həyatı bizim qəzetlər əsasında izləyən hər kəs dərhal cavab verə bilər.

Əvvəla, Qafqazda yerli mətbuat orqanları çox azdır. Saymağa dursaq, yalnız bir-ikisinin adını çəkə bilərik. Digər tərəfdən, mövcud olanlar da yalnız bir-iki şəhərdə qərar tutub. Qalan mühüm yaşayış məntəqələri, ərazi ölçüsü baxımından az qala bütöv krallıqlardan geri qalmayan əyalət və quberniyalar isə, ümumiyyətlə, hər hansı mətbu orqana malik deyillər. Onların vəziyyəti haqda məlumat verilməsi, maraq və mənafeələrinin qorunması yuxarıda xatırladığım bir-iki qəzetin öhdəsinə düşür. Qonşu əyalət və quberniyalar bir yana qalsın, hətta öz həyatımızın necə işıqlandırıldığı, maraq və mənafeələrimizin necə qorunduğu isə hamıya yaxşı məlumdur.

Sadəcə, onu xatırlatmaq kifayətdir ki, Bakı qəzetləri Kuban vilayəti üçün həyatı əhəmiyyət daşıyan məsələləri müzakirə edir, Vladıqafqaz qəzetləri İrəvan məsələləri ilə məşğul

olur, Tiflis qəzetləri Bakı, Aşqabad və Qroznıda baş verən hadisələrdən yazır, Tiflis isə bu zaman, təbii ki, yada düşür.

Söhbət tək zövq məsələsindən getmir. Məlum olduğu kimi, zövqlər haqda mübahisə etmirlər. İstər qonşu, istərsə də nisbətən kənar vilayət və quberniyaların həyatı ilə bağlı bu və ya digər məsələlərdən yazan qəzetlərin dilindən söz açmağa dəyərmə? Hətta məşhur Ezop⁷⁶ özü də qorxunc Stsilla və Xarıbda⁷⁷ arasından usta dalğıc kimi üzüb keçən, təhlükəli mövzulardan yan ötən Qafqaz jurnalistlərinin məclisində əlinin dalını yerə qoyardı. Həm də belə məharətə yalnız qəzetlərin ştatlı əməkdaşları deyil (əslində, Ezop dili ilə yazmaq onların peşələrinin birbaşa xüsusiyyətidir), yerlərdəki xüsusi müxbirlərimiz, bizə məlumat, yaxud xəbər göndərən təsadüfi müəlliflər də yiyələniblər.

Qafqaz müxbirləri necə maraqlı xalqdır! Onlar haqda bütöv traktat yazmaq olar. Qəzet ordusunun bu çoxsaylı sıra nəfərləri içərisində əməyi ilə fayda gətirən həqiqi zəhmətkeşlər yetərincədir. Lakin sadəcə “yazıçılıq” xəstəliyinə tutulanlar da az deyil. Birincilərin sırasında əsas yerdə xalq müəllimləri dayanırlar. Onlar doğma yurda xidmət kimi müqəddəs vəzifəyə həmin borcun tələb etdiyi ciddiliklə yanaşmağı bacarırlar. Cəhalət və avamlığın hökm sürdüyü Qafqaz ölkəsinin indiki vəziyyətində mətbuatın ehtiyacları xalq maarifi sahəsində çalışan, hər kəsin hörmət bəslədiyi sadə və təvazökar insanların – müəllimlərin hesabına təmin oluna bilərdi. Lakin müxtəlif səbəblərdən buna nail ola bilmirik. Sadəcə tək-tük müəllimlər bizə hətta gedib çıxmaq mümkün olmayan yerlərdən ara-sıra məktub və xəbər göndərirlər.

Belə olan təqdirdə soruşmaq lazımdır: Qafqaz mətbuatı

indiki şərtlər daxilində ətrafımızda cərəyan edən həyat hadisələrini müvafiq qiymət də verməklə doğru-düzgün işıqlandıra biləmi? İctimai fikrin ifadəçisinə çevrilə biləmi?

Axı mətbuat icmalçı üçün yeganə mənbədir, ötən illərdəki ictimai həyatın təhlilini aparıb bu və ya digər nəticəyə gəlmək üçün yalnız onun yaydığı məlumatlara əsaslanmaq mümkündür. Amma təəssüf ki, bu mənbə haradasa yerin altında qaynayır, Allahın bəxş etdiyi gün işığını görmür, hər tərəfdən mənəşəsində sıxıldığı sərt süxurların arasından çıxmağa yol axtarır.

Fikrimcə, gətirdiyim bütün bu arqument və dəlillər ötən 1904-cü ildə Qafqaz həyatının icmalını hazırlamaq vəzifəsindən nə üçün imtina etməyimin səbəblərini aydınlaşdırır.

Belə icmal yerinə bugünkü sayımızdan etibarən qəzetimizin səhifələrində “Qafqaz mənzərələri” ümumi başlığı altında söhbətlər aparmağa başlayacağıq. Həmin mənzərələr elə nəhəng tablodur ki, onları tam əks etdirmək üçün neçə-neçə fırçaya ehtiyac var. Əgər dediyim mənzərələrin təsvirində solğun rənglərdən istifadəyə məcbur qalsam, onlar bəzən həyat nəfəsindən məhrum görünsələr, dumanlı, sadəcə, əl altındakı bütün boyaların üst-üstə yaxıldığı qarmaqarışlıq lövhə təsiri bağışlasalar, oxucuların şikayətlənmələrini istəyirəm. Yenə də təkrar edirəm: indiki həyat şərtləri daxilində rəssam olmaq, xüsusən də parlaq, işıqlı rənglərlə ürək oxşayan tablolar çəkmək çox çətindir.

Əgər biz “Qafqaz mənzərələri”nin eskiz hissəsini tam dolğunluğu ilə əks etdirə bilsək, mənəvi cəhətdən özümüzü təmin olunmuş saydıq. Şəkli tamamlamağı isə peşəkar rəssamların öhdəsinə buraxdıq. Çünki əvvəl-axır bizim Qaf-

qazda da belələrinin yetişəcəyinə əminik. Lakin arzuladığımız tamlığa və mükəmməlliyə nail olmaq üçün ölkənin həyatından faktları, məlumatları bilməyimiz zəruridir. Onları harada təxmin etsək və tapsaq, oradan da götürməyə çalışacağıq. Əvvəlcədən bütün daimi və təsadüfi müxbirlərimizə minnətdarlığımızı bildiririk. Gələcək fəaliyyətimizdə bütün ümidlərimizi milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Qafqaz ziyalılarına bağlayırıq.

Ziyalıların borcu Qafqazın mənəvi və iqtisadi dirçəlişinə əllərindən gələn yardımı əsirgəməməkdir. Şübhəsiz, onların hər biri öz fərdi fəaliyyət sahəsində ümumi işə fayda gətirir. Lakin vətənimiz Qafqazın indiki vəziyyətində, yaradıcı insanların çatışmadığı mövcud şəraitdə hər bir yerli ziyalının borcu imkanı çatdığı qədər xalq kütlələrinin inkişafına çalışmaq, onların cəhalət yuxusundan oyanmalarında əvəzsiz rol olan aşkarlıq mühitinə yardım göstərməkdir.

Qoy hər bir qafqazlı ziyalı rast gəldiyi eybəcər fakt, yaşadığı yerin bu və ya digər ehtiyacları, çatışmazlıqları, xoşagəlməz adətləri, vaxtı keçmiş ənənələri və s. barədə yazsın. Məncə, heç bir mətbu orqan öz imkanı daxilində belə faktların əhali arasında yayılmasından imtina etməz. Ələlxüsus “Kaspi”nin səhifələri bu mövzulara hər zaman açıqdır. Artıq ilk eskizlərini cizməyə başladığımız “Qafqaz mənzərələri” yeni fakt və məlumatlar gözləməkdədir.

Qoy erməni, gürcü, ləzgi, balkar və s. millətlərə mənsubluğundan asılı olmayaraq hər bir savadlı, ziyalı qafqazlı yadda saxlasın ki, birbaşa peşə, sənət, xidmət və s. şəxsi borclarından başqa sadalananların hər birindən daha vacib olan ümumi borc var. Bu borc isə hər şeydən öncə vətənin

maraqlarından irəli gəlir. Ümumi vətənimizin inkişafı və çiçəklənməsi bütün Qafqaz xalqlarının, ilk növbədə həmin xalqların mütərəqqi nümayəndələrinin ali vəzifəsi olmalıdır.

Artıq bizim Qafqaz ziyalıları sosial-iqtisadi və mənəvi-əxlaqi maraqların yaratdığı mənəvi yaxınlığı, qohumluğu başa düşməlidirlər.

Bu maraqlar naminə gürcü, tatar, erməni ziyalılarının üzərində hər birimizə əziz olan Qafqazın heyrətamiz dağları, gözəl vadiləri, coşqun çayları, kölgəli bağları əks olunmuş bayrağı altında birləşmələrinin vaxtıdır. Öz patriarxal-xeyirxah ənənələrini yaşadan, bir vaxtlar qəhrəmanlıqları ilə ad çıxaran xalqların bir araya gəlmələri çox vacibdir.

Artıq Qafqaz ziyalılarının mənəvi birliyinin ilk işartıları görünməkdədir. Bu əlaqələri genişləndirmək isə yenə də ziyalıların borcudur.

Mənəvi bağların hər bir ziyalı şəxsin şüurunda yer tapması, möhkəmlənməsi və yayılması – yeni il təbrikimizin məğzi, mayası da bundadır.

Yeni iliniz mübarək, qafqazlılar!

Ə.Topçubaşov

“Kacnuñ”, № 1, 1 yanvar 1905-ci il

MÜSƏLMAN RUHANİ SEMİNARIYASI

İslam ruhanilərinin, cəmiyyətin, ilk növbədə isə mətbuatın gündəliyə çıxardığı Qafqazda müsəlman dini seminariyasının təşkili məsələsi yerli islam ümmətinin həyatı tələbləri ilə sıx bağlıdır.

Müsəlmanlar üçün dinin əhəmiyyəti o dərəcədə aydın və anlaşıqlı bir işdir ki, bu barədə xüsusi izahat verməyə lüzum görmürük. Sadəcə, islam din xadimlərinin indiyə qədər müsəlmanların həyatında oynamış olduqları və indi də oynadıqları rolu xatırlatmaq kifayətdir. Buradan isə ortaya yalnız bir nəticə çıxır: din xadimləri nə qədər çox müsbət keyfiyyətlərə yiyələnsələr, bilikləri nə qədər geniş və əhatəli olsa, yeni həyat şərtlərinin dindarlar qarşısına qoyduğu tələblərə nə qədər şüurlu yanaşsalar, bir sözlə, daşdıqları adın və üzərlərinə götürdükləri vəzifənin ucalığında nə qədər bacarıqla dayana bilsələr, xalq kütlələrinə göstərdikləri təsir də bir o qədər faydalı və səmərəli olacaqdır. Yaxud da əksinə – müasir həyatın tələb etdiyi şərtlərə yalnız cahilcəsinə deyil, həm də yad və düşmən münasibət bəsləyən din xadiminin vurduğu zərbənin miqyası da ölçüyəgəlməzdir.

Vəziyyətin belə davam etməsinin doğuracağı acı nəticələri yaxşı anlayan müsəlman ziyalıları artıq çoxdan bəridir ki, ruhanilərin tərkibinin yaxşılaşdırılması yolları ilə bağlı müzakirələr aparırlar. Yaranmış çətinlik isə öz növbəsində

yalnız lazımı təhsil verməyi bacaran məktəb vasitəsi ilə həllini tapa bilər və tapmalıdır.

Mübaligəsiz demək olar ki, son zamanlar ölkədəki yaşayış məskənlərinin, az qala, tam yarısı mollasız qalıb. Din adamlarının sayının get-gedə azalması nəzərə alınarsa, burada qərribə heç bir şey yoxdur. Təbii ki, söhbət yalnız müəyyən tələblərə cavab verən mollalardan gedir.

Bəs belə mollaları haradan tapmaq olar?

Əvvəlki dövrlərdə Zaqafqaziyanın bir çox yerlərində xüsusi mədrəsələr (dini məktəblər) şöhrət tapmışdı. Həmin mədrəsələrin bilik və yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə tanınan müderrisləri savadlı mollalar yetişdirirdilər. Lakin indi belə mədrəsələr qalmayıb. Odur ki dini təhsil almaq istəyən Qafqaz müsəlmanları İrana, Türkiyəyə, Misirə getməli olurlar.

Digər tərəfdən, Zaqafqaziya müsəlman ruhani idarəsinin mövcud əsasnaməsinə görə, xaricdə islami təhsil görən şəxslər Qafqaz canişinliyi hüduqlarında dini vəzifə tuta bilməzlər.

Beləliklə, çıxılmaz vəziyyət yaranıb: öz vətəmində təhsil almağa məktəb, Rusiya imperiyasından kənarda təhsil görənlərə isə yer yoxdur.

Belə olan təqdirdə müsəlmanların ehtiyac duyduqları ruhaniləri, həm də bəlli şərtlərə, aydın məsələdir ki, ilk növbədə bilik və mənəvi kamilliklə bağlı tələblərə cavab verən din xadimləri haradan tapıla bilər?

Məsələ ilə əlaqədar islam ümmətinin bütün müraciətləri eyni ilə xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılması ilə bağlı ərizələr kimi cavabsız buraxılıb. Hələ biz onu demirik ki, müsəlmanlar ruhani seminariyasının bütün xərclərini ödəməyə hazır olduqlarını da dəfələrlə diqqətə çatdırıblar.

Amma deyəsən, artıq yaranmış problemlə bağlı din qardaşlarımızın işləri yoluna düşməkdədir. Zaqafqaziya Şeyxülislamı Axundzadə⁷⁸ və Müfti Qayıbov⁷⁹ Qafqazın mülki işlər üzrə Baş idarəsinin rəisi vəzifəsini icra edən general Freze⁸⁰ vasitəsi ilə İmperator həzrətlərinə vəliəhdin⁸¹ doğulması münasibəti ilə göndərdikləri təbrikdə bu xoş hadisənin əks-sədası kimi, Tiflisdə vəqf gəlirləri və şəxsi ianələr hesabına maliyyələşən və vəliəhdin adını daşıyan müsəlman ruhani seminariyası (mədrəsə) açılması məsələsini qaldırıblar.

General Freze təşəbbüsə həssaslıqla yanaşıb. Onun tapşırığı ilə Baş idarənin dəftərxanası hələ 1904-cü ilin oktyabrında Zaqafqaziya Şeyxülislamı və Müftisindən açılması nəzərdə tutulan tədris müəssisəsinin əsas prinsipləri ilə bağlı mülahizələrini bildirməyi, habelə seminariyanın təşkili və saxlanması üçün zəruri xərclər haqqında əhatəli məlumat verməyi xahiş edib.

Hazırda Baş idarə rəisi vəzifəsini icra edən general-leytenant Malama⁸² da öz tərəfindən belə bir seminariyanın fəaliyyətini son dərəcə məqbul hadisə kimi dəyərləndirib.

Ali müsəlman ruhanilərinin təqdim etdiyi layihəyə əsasən, Tiflisdə açılması nəzərdə tutulan seminariya 50 nəfərlik qapalı tədris müəssisəsi olacaq. Lakin kənardan gələnlərin məşğələlərə buraxılmasına da imkan yaradılacaq. Burada belə bir tədris proqramı təklif olunur. Dillər: ərəb, fars, türk-tatar və rus dilləri. Fənlər: a) dini elmlər üzrə – Quran şərh, peyğəmbərlərin və bütünlükdə dinin tarixi, ilahiyyat, ritorika; b) dünyəvi elmlər üzrə – hesab, həndəsə, coğrafiya, ümumi tarix və rus tarixi, Şərqi tarixi, formal məntiq, dövlət hüququ və müsəlman qanunşünaslığı (fiqh). Bütün bu fənlər

müvafiq tədris planı və Xalq Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi əsasnamə üzrə tədris olunacaq. Dərsləri aparənlər hüquqi baxımdan orta təhsil müəssisələrinin müəllimlərinə bərabər tutulacaq. Tədris müddəti birillik hazırlıq sinfi də daxil olmaqla 8 ildir. Seminariyaya 9 yaşdan böyük, 14 yaşdan kiçik yeniyetmələr qəbul olunacaq. Mövcud qaydalara əsasən, dini fənlərin tədrisi müsəlman Ruhani İdarəsinin, digər fənlər isə yerli təhsil rəhbərliyinin nəzarəti altında həyata keçiriləcək. Seminariya binasının tikilməsi, avadanlıqlarla təmin olunması və saxlanması üçün aşağıdakı vəsait qaynaqları təklif edilir: a) Qafqaz məscidləri yanındakı müsəlman vəqflərinin illik gəlirlərinin xərclənməyən izafi hissəsi; b) həmin vəqf mülklərinin ehtiyat kapitalından birdəfəlik ayrılan maliyyə yardımı; c) fəxri himayəçilərin üzvlük haqları; d) şəxsi ianələr; e) şəhər və kənd icmalarının təqaüd ayırdığı tələbələrə ödədikləri məbləğ. Vəzifələrinə görə seminariyanın fəxri himayəçiləri Zaqafqaziya Şeyxülislamı və Müfti sayılır. Eyni zamanda seminariya yanında seçilmiş şəxslərdən ibarət xüsusi himayədarlar şurası fəaliyyət göstərir.

Layihə hələlik ilkin variant kimi tərtib olunub. Zaqafqaziya Şeyxülislamı və Müftisi Bakıya gəlmələrindən yararlanıb şəhərin möhtərəm müsəlmanlarını sənədlə tanış ediblər. Onlar da müsəlman dini seminariyasının zəruriliyi fikrini anlayıb Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə ianə dəftəri açıblar və indiyə qədər həmin məqsəd üçün 53 270 rubl vəsait toplanıb (yazının sonunda ianə toplanması təşəbbüsünə qoşulanların ad və soyadları da göstərilir – *tərc.*)

İanə verilməsi davam etdirilir. Çünki əldə olan məbləğ seminariya binasının tikilməsi üçün yetərli deyil. Ümid edi-

rik ki, imkanlı müsəlmanlar ruhani seminariyası ilə bağlı təşəbbüsün gerçəkləşməsinə kömək etməyə tələsəcəklər. Seminariya isə öz növbəsində hazırlıqlı din xadimlərinə böyük ehtiyac duyan şəhər və kəndlər üçün belə ruhanilər yetişdirən ocağa çevriləcək.

*T. [Topçubaşov]
“Kacnuü”, № 29, 22 fevral 1905-ci il*

BAKIDA TATAR DİLİNDƏ QƏZET

Şəhərimiz yeni mətbu orqanla zənginləşir: indiyə qədər Tiflisdə tatar dilində nəşr edilən “Şərqi-rus”⁸³ Bakıya köçür.

Bilindi ki kimi, qəzet həm də nəşri olan Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin⁸⁴ redaktorluğu ilə 1903-cü ilin martından çıxmağa başlayıb.

Yerli dildə yeni mətbu nəşrin meydana gəlməsi bəlli səbəblərə görə böyük səbirsizliklə gözlənilirdi. Bu, təbii ki, ilk növbədə mətbuatın xalqın maariflənməsi işindəki əvəzsiz rolu ilə bağlıdır.

Bizim müsəlmanların mədəni geriliyinə baxmayaraq, əslində, fikrimizi daha dəqiq etsək, məhz həmin gerilik səbəbindən onlardan ötrü öz dillərində qəzet nəşrinin vacibliyi və zəruriliyi çoxdan hiss olunurdu. Son vaxtlar isə bu tələbat özünü getdikcə daha təkidli şəkildə büruzə verməyə başlamışdı. Qafqaz müsəlmanları mədəni inkişaf baxımından özlərini xeyli qabaqlamış xalqlarla qonşuluqda yaşayırlar. Təbii ki, müasir mərhələdə bizim müsəlmanlar da daxili və xarici əlaqələr nəticəsində həyatın yeni axın və təmayüllərinin səmərəli təsirinə məruz qalırlar. Bu səbəbdən müsəlmanlar, ilk növbədə isə onların ictimai şüura malik hissəsi indiyə qədər anadilli mətbu orqanın mövcud olmaması səbəbindən xalq kütlələrinin tərəqqisinə ciddi maneə yarandığını başa düşməmiş deyildilər. Həmişə, hər yerdə, ən başlıcası isə yalnız ziyalı, açıqfikirli müsəlmanlardan deyil, hər kəsdən, ha-

mıdan eşidirdik ki, yerli dildə mətbuat ərsəyə gəlməyə qədər istər hökumətin, istər cəmiyyətin, istərsə də ayrı-ayrı şəxslərin maarifin yayılması ilə bağlı xeyirxah təşəbbüslərinin heç biri arzu olunan nəticələri verməyəcək. Çünki mahiyyət etibarlı ilə belə təşəbbüslərin toxumları faydalı sayılsa da, onların səpiləcəyi tarla kimsənin bələd olmadığı naməlum ərazi kimi qaldığından ilk növbədə həmin ərazinin mətbuat vasitəsi ilə əlaqə otlarından təmizlənməsi, yumşaldılması və yararlı hala gətirilməsi son dərəcə vacib idi. Çünki məhz mətbuat belə məqamlarda ictimai fikrin ifadəçisinə çevrilir, bölgənin və xalqın həyatını, tarixini işıqlandırır. Eyni zamanda mədəni, iqtisadi və məişət nöqtəyi-nəzərindən mövcudluğun güzgüsü rolunda çıxış edir.

Ətalət hissənin bütün təsirinə baxmayaraq, müsəlmanlar instinktiv şəkildə olsa da bu həqiqəti başa düşmüşdülər. Onlar şəraitin hökmü altında, özlərindən asılı olmayan səbəblər üzündən qaranlıq, sirlərini çözmə bilmədikləri bir məmləkətdə yaşamağa məhkum edildiklərinin fərqi idilər. Ona görə də başları üzərindəki tutqun səmada görünən ən təsadüfi, nadir işıq şüalarını da böyük acgözlüklə yaxına gətirməyə, üstlərinə çəkməyə çalışırdılar.

İnanıram ki, bizim günlərdə də savadlı müsəlmanların çoxu 1875–1877-ci illərdə “Kaspi” əməkdaşı Həsən bəy Məlikovun Bakıda nəşr etdiyi “Əkinçi”⁸⁵ qəzetini yaxşı xatırlayırlar. Zənnimcə, onlar həmin qəzetin bəzi yazılarının məzmununu ötrü də olsa yada salmaqla Qafqaz müsəlmanlarının içərisinə düşdüyü durğun, iylənmiş bataqlığın qısa müddətdə necə hərəkətə gəldiyini, anadilli mətbu nəşrin canlı, həqiqi sözlərinin müsəlman kütləsinə necə ayıldıcı, oyadıcı təsir göstərdiyini göz

önünə gətirə bilərlər. Tiflisdə bir-birinin ardınca meydana çıxan digər tatar qəzetlərinin – “Ziya”⁸⁶ və “Kəşkül”ün⁸⁷ ictimai fikrə, təəssüf ki, çox da güclü sayılmayacaq təsiri də yaddaşlardan silinməyib. Əlbəttə, öz növbəsində bu qəzetlər cənab Ünsizadənin⁸⁸ deyil, nisbətən daha bacarıqlı adamların əlinə düşsəydi, gətirdikləri fayda da böyük olardı.

Bağçasaray şəhərində “Tərcüman” qəzetinin nəşrə başlaması isə bizim müsəlmanların həyatını xüsusən parlaq nura bənzər işığa qərç etdi. İyirmi ildən artıq müddətdə Rusiyanın 30 milyonluq müsəlman əhalisinin tatarca yeganə mətbu orqanı kimi qəzetin üzərinə mühüm və şərəfli rol düşmüşdü. Maarifçi əqidəli, millətini sevən, yorulmaq bilmədən, ən başlıcası isə səmərəli şəkildə xalq işi üçün çalışan “Tərcüman”ın naşir və redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralının xidmətlərinə də layiqincə qiymət verilməlidir.

Bizim qəzetimiz (“Kaspi” nəzərdə tutulur – *tərc.*) öz səhifələrində indiyə qədər “Tərcüman”ın müsəlmanların tərəqqisinə göstərdiyi mühüm, səmərəli təsirə az yer ayırmayıb. Odur ki təkrara yol vermədən məsələnin yalnız bu cəhətinə diqqət yetirəcəyik ki, müxtəlif bölgələrdə yaşayan, vahid türk-tatar köklərinə malik qohum xalqların maraq və mənafeyini qorumaq kimi mürəkkəb vəzifə yalnız bir mətbu orqanın öhdəsindən gələ biləcəyi iş deyildir.

Lakin buna baxmayaraq, dördübdəbir əsrə yaxın müddət ərzində Krımda çıxan qəzet tatar dilində (ruscaya tərcüməsi ilə birlikdə) yeganə kütləvi nəşr kimi qalmaqda davam etmişdi. Kazanda, Peterburqda və digər yerlərdə yeni qəzetə icazə almaqla bağlı göstərilən təşəbbüslərin heç biri səmərə verməmişdi.

Qafqazda qəzet nəşri ilə bağlı cəhdlərin taleyi də eyni dərəcədə kədərli olmuşdu. Həm də maraqlıdır ki, rədd cavabı alanlar yalnız müsəlmanlar deyildi. Məsələn, Qori müəllimlər seminariyası tatar şöbəsinin inspektoru, indi haqq dünyasına qovuşan Çernyayevski⁸⁹ də eyni münasibətlə üzləşmişdi.

Anadilli qəzet nəşri məsələsində yalnız bu son vaxtlarda Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyə bəxti gətirib.

Cənab Şahtaxtinskiyə tatarca qəzet nəşrinə icazə alması xəbərini sağlam düşüncəyə malik bütün müsəlmanlar sevinclə qarşıladılar. “Kaspi” də birincilər sırasında yeni əməl qardaşı “Şərqi-rus”a xeyir-dua verdi, müsəlman əhalini ictimai həyatın yenilənməsi və inkişafı baxımından xalqın anladığı dildə mətbuat kimi qüdrətli vasitəyə yiyələnməsi münasibəti ilə təbrik etdi.

Lakin çox təəssüf ki, həm biz, həm də mətbuat həvəskarı olan müsəlman cəmiyyəti tezliklə ruh düşkünlüyünə qapıldıq. Cənab Şahtaxtinskiyə rəhbərliyi altında nəşr olunan, üstəlik də, bu qədər arzulanan, yolu səbirsizliklə gözlənən qəzetin ümidləri qətiyyən doğrultmadığı aşkara çıxdı. Öz növbəmizdə biz də bunu mətbuat vasitəsi ilə açıqlamaq məcburiyyətində qaldıq. Doğrudur, yeni qəzetin yalnız yerli həyat faktlarını işıqlandırmasına ciddi etiraz bildirməmişdik. Bizim nəzərimizdə daha çox narahatçılıq doğuran məsələ onun ilk gündən seçdiyi yol idi. Həmin yolun, həmin dəstxətin isə elə başlanğıc mərhələdən müsəlman cəmiyyətinin ayıq, açıq fikirli kəsiminin ictimai-siyasi meyilləri ilə uyğun gəlmədiyi heç kimə sirr deyildi. Biz də bu faciəli yanlışlığı diqqətə çatdırmaq məcburiyyətində qaldıq. Səhvlər üzərində durmayacağıq. Düşünülmiş çap siyasətinin olmaması, cənab

Şahtaxtinskiyin redaksiyanın ünvanına göndərilən yazıların hamısını – heç bir seçim aparmadan, ağına-bozuna baxmadan qəzetinin səhifələrinə doldurması üzərində durmayacağıq. Müsəlman cəmiyyətinin tamamilə haqlı olaraq cənab Şahtaxtinskiyin nəşrinə göstərdiyi soyuq münasibət, habelə onun rəhbərliyi altında mətbu orqan kimi “Şərqi-rus”un uğradığı müvəffəqiyyətsizlik sözlərimizə ən yaxşı dəlil-sübut sayıla bilər.

Təbii ki, cənab Şahtaxtinskiyin qəzetin istiqamətinin köklü şəkildə dəyişəcəyi ilə bağlı son bəyanatı meydana çıxmasaydı, biz belə bir nəşrin Bakıya köçürülməsini alqışlamaqda çətinlik çəkərdik.

Xatırladığım bəyanat “Şərqi-rus”un səhifələrində dərc olunub. Burada cənab Şahtaxtinski keçmiş səhvlərini etiraf edir. Fikrimcə, bu səmimi etiraf ona baş ucalığı gətirir. Bütünlükdə, buraxılan səhvləri, xüsusən də belə təsadüflərdə yol verilən yanlışlıqları etiraf etmək heç vaxt gec deyil. Cənab Şahtaxtinskiyin birmənalı bəyanatına inanmamağa heç bir əsasımız yoxdur.

Eyni zamanda etiraf etməliyəm ki, “Şərqi-rus”un üzərinə götürdüyü vəzifəni bundan sonra layiqincə yerinə yetirəcəyinə ən yaxşı və ən etibarlı təminat əməkdaşımız Əhməd bəy Ağayevin onun işində yaxından iştirakıdır.

Əhməd bəy Ağayevin iştirak səviyyəsi “Şərqi-rus”un redaksiya məsələlərini və nəşrin gündəlik işlərini əhatə edəcək.

“Kaspi”nin oxucuları cənab Ağayevi yaxşı tanıyırlar. Həm də publisistik fəaliyyəti ilə o qədər yaxından tanışdırlar ki, bu bərdə danışımağa, əlavə məlumat verməyə heç bir lüzum qalmır.

Onun dərin biliyi, vəzifə borcuna sonsuz məhəbbəti, müdafiəsinə qoşulduğu mütərəqqi ideyalarla bağlı canlı, enerjili qələmi yeni anadilli qəzetin müsəlmanların maarifi və tərəqqisi yolunda əzmlə irəliləyəcəyinin, onlar üçün yaşadıkları gerçək həyatın bütün tələb və çatışmazlıqları, bütün sevinc və kədərləri ilə mövcudluğun güzgüsünə çevriləcəyinin sarsılmaz təminatıdır.

Amma gərək qətiyyətlə unutmayaq ki, “Şərqi-rus” sadəcə bir qəzetdir, üzərinə düşən yüksək vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilməsi üçün ona müsəlman cəmiyyətinin arasılaşmağa yardımını zəruridir. Qeyd olunan yardım isə həm maddi, həm də mənəvi səciyyə daşmalıdır.

İnanırıq ki, müsəlmanlar köməyini əsirgəməyəcək və bu yolla da hər şeydən öncə və ilk növbədə özləri üçün son dərəcə zəruri olan tatar dilində qəzetin mövqelərini möhkəmləndirməsinə, müsəlman cəmiyyəti qarşısındakı vəzifəsini yerinə yetirməsinə imkan yaradacaqlar. Biz özümüzə yeni mənəvi qardaş saydığımız “Şərqi-rus”a bu yolda uğurlar arzulayırıq.

Ə. Topçubaşov

“Kacnuş”, № 18, 23 yanvar 1905-ci il

MÜSƏLMANLAR AZADLIQ HƏRƏKATINDA

Müsəlmanlar say etibarını Rusiyanın rus əhalisindən sonra ilk yerdə dayanırlar. Bu baxımdan onların ölkədə başlanan azadlıq hərəkatına münasibəti və gələcəkdə həmin hərəkatda necə rol oynayacaqları son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təəssüflər olsun ki, ara-sıra bəzi paytaxt qəzetlərində, habelə yerli mətbuat səhifələrində məsələ ilə bağlı təsadüf edilən fikir və mülahizələr nə düzgün işıqlandırılma, nə də obyektivlik baxımından seçilir. Yaranmış vəziyyət ilk növbədə çoxmilyonlu Rusiya müsəlmanlarının dünyagörüşünə nabelədləkdən, xüsusən də onların həyat şəraiti və mövcud vəziyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərən daxili və xarici amillərdən xəbərsizlikdən irəli gəlir. Belə nabelədlər və məlumatsızlıq təsadüfi hadisə deyil. O, rus cəmiyyətinin bütün tarixindən qırmızı xətlə keçir. Bu tarix boyu biz Rusiya imperiyasının tərkibinə dörd böyük çarlıq, onlarla xanlıq və çoxsaylı vassal hakimiyyətləri ilə daxil olmuş müsəlmanlarla obyektiv zəmində, ən azı, mədəni məsələlərin həlli, yaxud müsəlman həyatının tədqiqi məqsədi ilə yaxınlaşmaq, dialoq qurmaq istiqamətində hər hansı ciddi təşəbbüsə rast gəlmirik. Müsəlman həyatının tədqiqi və öyrənilməsi ilə bağlı bəzi təşəbbüslər olmuşdusa da, onlar yalnız hökumətin maraqları əsasında yerli rəislərin əmri ilə baş tutub. Yaxud da əksər hallarda ruslaşdırma məqsədlərinə xidmət edib.

Müsəlmanlar isə, aydın məsələdir ki, belə münasibətə daha çox kənara çəkilməklə, daha çox özlərinə qapanmaqla cavab veriblər. Sistemli şəkildə həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti nəticəsində onlar daha çox içlərinə çəkilib, hökumətin özbaşınalığına, bütöv xalqların ləyaqətini alçaltmasına səssiz-səmirsiz etiraz kimi müəyyən qədər birləşməyə və köhnə adət-ənənələrini hər vasitə ilə qorumağa çalışıblar.

İndi hökumətlə Rusiya müsəlmanları arasında yaranan münasibətləri təhlil edib dəyərləndirməyin yeri və zamanı deyil. Yalnız onu vurğulamaq kifayətdir ki, belə münasibət müsəlmanların qəlbində tapındıqları hər şeyi məhv etməyə çalışan, süni əngəl və maneələrlə mənəvi-iqtisadi inkişaflarını ləngidən, çoxsaylı qadağalarla vətəndaşlıq hüquqlarından lazımınca istifadəyə imkan verməyən, onları ictimai fəaliyyət və dini məsələlərdə ikinci dərəcəli vətəndaşa çevirən ruslara heç bir halda məhəbbət oyada bilməzdi.

Aman Allah, əsrlər boyu islamın davamçılarını dinlərindən ayırmaq, uzaqlaşdırmaq üçün nə qədər qüvvə, enerji, maddi vəsait sərf olunub! Və yaqin, bütün bunlar yalnız ona görə edilib ki, Rusiya işıqlı və möhtəşəm 17 Oktyabr⁹⁰ günündə aşağıdakı sözləri eşitsin: “Rus torpağında hər kəs öz dininə istədiyi şəkildə ibadət edə bilər”.

İnanırıq ki, bu sözlər söyləndiyi zaman hər bir müsəlmanın qəlbinin dərinliklərində sevinc qığılcımı parladı. Həm də yalnız dini ibadət azadlığı verildiyinə görə yox! Ona görə ki, bu mühüm prinsipin etirafı ilə hökumətin bütün sahələrdə müsəlmanlara bəslədiyi münasibətin guşə daşı olan bir stimula aradan qalxırdı. Həmin gündən etibarən müsəlmanlar daha “qeyri-xristianlar” deyil, eyni hüquqlara malik Rusiya vətən-

daşları idilər. Vicdan azadlığının oxşar şəkildə gerçəkləşməsi ilə 17 Oktyabrdan etibarən müsəlmanlara münasibətdə qanunvericilik, idarəetmə, təhsil, məhkəmə və digər instansiyalarda istisnasız surətdə hər şeyə dini münasibətə əsaslanan yanaşma tərzini ortadan götürüləcək. Rusiya müsəlmanlarına qarşı səssiz səlib yürüşünə çevrilən bu yanaşma forması əsrlər boyu onların başına açılan müsibətlərin mənbəyi idi.

Müsəlmanların sevincinin səbəbi bax burada – azad və-təndaş hüququ qazanmalarındadır. Məhz həmin səbəbdən də onlar hamısı 17 Oktyabr Manifestini böyük entuziazmla qarşılamalıdır. Çünki qeyd edilən sənəd sözün həqiqi mənasında mənəvi-əxlaqi zülmədən azad olmağın müjdəsidir.

Təkrar edirik: burada məsələ işin xalis dini tərəfində deyil. Əksinə, elan olunmuş vicdan azadlığı müsəlmanlar üçün ilk növbədə indiyə qədər məhz dini zəmində aparılan ayrı-seçkiliyi aradan qaldırdığına görə qiymətlidir. Bundan sonra müsəlmanların qarşısında da ümumvətəndaş və siyasi azadlıqlar zəminində ağıllı sosial-siyasi həyat üçün orta meydan açılır.

Şübhə yoxdur ki, Rusiyanın digər xalqları kimi müsəlmanlar da azadlıq hərəkatına töhfələrini verəcəklər. Bu, ilk növbədə özünü onların yeniliklərə rəğbətli münasibətində göstərir. İnanırıq ki, ölkənin müsəlman əhalisinin ümumi iş uğrunda şərəfli mübarizə başlayan və prosesi 17 Oktyabr Manifestinə qədər gətirib çıxaran qabaqcıl rus adamları ilə həmrəy fəaliyyəti davam edəcəkdir.

Doğrudur, ümumi şəkildə götürüldükdə müsəlman kütlələri hələ çox geridə qalırlar. Müsəlmanlar uzun müddət təcrid şəraitində yaşayıblar. Lakin mülki və siyasi azadlıqların münbit başlanğıcı öz-özlüyündə o qədər həyatı və canlı-

dır ki, xalq kütlələri onların timsalında böyük məktəb tapacaq. Layiqli mövcudluq üçün zəruri olan nemətlərin axtarışına çıxmaqda çox da ləngiməyəcək.

Mədəni inkişafın nisbətən aşağı pilləsində dayanan, amma böyük şövqlə, çevikliklə mülki və siyasi azadlıqların məğzini, mənasını qısa zamanda anlayıb qiymətləndirən xalqların təcrübəsi yuxarıda söylədiklərimizin ən gözəl təsdiqidir. Əlbəttə, istər müsəlman əhalinin, istərsə də rus, erməni və gürcülərin arasında yeni həyat şərtlərinə rəğbətə yanaşmayanlar tapılacaq. Onlar yaramaz ünsürlərdir. Belələrinə qarşı dünya bina olandan bəri xeyirlə şərlə, işıqla qaranlıq arasındakı əbədi və barışmaz mübarizə kimi fasiləsiz bir savaş aparmaq lazım gələcək. Ağıllı adam sərbəst şəkildə fikirlərini başqaları ilə bölüşdüüyü, müştərək fəaliyyət üçün oxşar düşüncə sahibləri ilə bir araya gəldiyi, ümumi düşmənlə mübarizədə ittifaq qurduğu, ölkə qanunvericiliyinə öz töhfələrini verdiyi, hökumətin addımlarına nəzarət etdiyi zaman nə qədər böyük güc sahibinə çevrildiyini anlamaya bilməz.

Belə bir fəaliyyətə qarşı müsəlmanların dünyagörüşündə, dinində, eləcə də islam şəriətində hansısa maneənin mövcudluğu haqda söhbət gedə bilməz.

“Kaspi” qəzetinin səhifələrində bu barədə artıq dəfələrlə danışılıb: tez-tez təsadüf etdiyimiz araşırıdıcı fikirlərə baxmayaraq, Məhəmmədin dini öz ehkamlarında sülh, xeyirxahlıq, məhəbbət və ədalətin böyük prinsiplərinə əsaslanır. Yüksək humanizmə malik etik başlanğıc islam dinində insanların birgəyaşayışının guşə daşını təşkil edir, hər bir müsəlman üçün onun gündəlik həyatına rəhbərlik səciyyəsi daşıyır. Dini və sosial vətəndaşlıq qaydalarının məcmusundan ibarət şəriət

də həmin prinsiplərdən çıxış edir. Şəriətdə islamın ardıcılıqları üçün yalnız dinin ehkamları ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilmir, mülki-hüquqi və sosial münasibətlərin tənziqlənməsi üçün də qaydalar ortaya qoyulur. Həm də onlar həyatın tələbi ilə daimi təkamül prosesində olurlar.

Müsəlmanlar üçün yeni sosial-siyasi quruluşun əsaslarını mənimsəmək yolunda ən ciddi maneə bütünlükdə müasir proseslərə hazırlıqsız yaxalanmaları və ümumi mədəni gerilik sayıla bilər. Təəssüf ki, qeyd etdiyimiz məqamda Rusiyanın sadəcə xalq kütlələri bir-birlərindən, ümumiyyətlə, çox az fərqlənirlər. Mövcud vəziyyət isə onların günahı ucbatından yaranmayıb. İndiyə qədər müsəlman xalq kütlələrinə də digərləri kimi çörək əvəzinə daş verirdilər. Mədəni-mənəvi və iqtisadi inkişaflarının qarşısını hər vasitə ilə alırdılar. İndi isə artıq işıqlı dövr başlanır. Bu dövrdə hansı dinə, yaxud millətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, Rusiyanın hər bir vətəndaşı ilk növbədə insan hüququnun subyekti kimi tanınır. Təbii ki, müsəlmanlar da Rusiyadakı azadlıq hərəkatının münbit təsiri altına düşüblər. Artıq bütün ictimai qruplara öz ehtiyacları haqda açıq danışmaq imkanı verən 18 fevral Manifestinin⁹¹ ortaya qoyulduğu bir dövrdə, demək olar ki, bütün əyalətlərin müsəlmanları da hökumətə petisiyalar verməyə başlayıblar. Onlar öz petisiyalarında sosial-siyasi tələblərini irəli sürürlər. Müsəlmanların cari ilin avqustunda Nijni-Novqorodda keçirilən üçüncü qurultayında⁹² belə bir qətnamə qəbul edilib: ”Rusiyanın bütün əyalətlərində yaşayan müsəlmanların müasir rus həyatının ictimai, mədəni və siyasi tələbləri zəminində yaxınlaşmaları zəruridir, zamanın çağırışıdır. Həmin vəzifənin gündəliyə gətirilməsi və həyata keçiril-

məsi yolunda müsəlmanların mütərəqqi hissəsi də qabaqcıl rus cəmiyyətinin ideallarına tərəfdar çıxaraq ölkədə xalq tərəfindən sərbəst şəkildə seçilmiş nümayəndələrin qanunverici qurumlarda və dövlət idarəçiliyində birgə fəaliyyət göstərməyinə tərəfdardır”.

İşıqlı 17 Oktyabr günü Rusiyada mülki və siyasi quruluşun bərqərar olacağı ilə bağlı müsəlmanların da ümidlərini pərvazlandıracaq, ictimai şüurun qarşısızalmaz dalğasını yaradacaq, ölkədə mülki və siyasi azadlıqların sarsılmaz təməlinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizədə onlara yarıdıcı fəaliyyət üçün daha böyük güc və qüvvə verəcək.

Ə.Topçubaşov
“Kacnuı”, № 216, 9 oktyabr 1905-ci il

MÜSƏLMANLARIN DİRÇƏLİŞ ERASI

Bu gün milyonlarla müsəlman qeyri-adi şəraitdə Ramazan ayı ərzindəki otuzgünlük sınaqdan sonra başa çatan Orucluq bayramını qarşılayır.

Orucluq – müsəlman dünyasının ən sayılıb-seçilən bayramlarından biridir. İslam dininin davamçıları onu daha çox dərin daxili məzmununa görə belə yüksək qiymətləndirirlər. İslamın müqəddəs kitabı əl-Quranda Ramazan günlərinin hər bir möminin həyatındakı əhəmiyyəti barədə son dərəcə ülvə, poetik sözlərlə bəhs edilir. Bu izahatda insanın mənəvi təbiətini üzə çıxaran dərin, etik məzmunlu fəlsəfə ehtiva olunur: onun yer üzündəki son dərəcə böyük missiyası haqda söhbət açılır. Bəşər övladının yalnız özünə deyil, çevrəsindəkilərə, bütün canlı varlıqlara, kainata münasibətdə müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük təyinatı və vəzifələri vardır. O, məhəbbət, xeyirlə şərin mühüm prinsiplərinə əməl edirmi? İnsan Yer üzündəki müvəqqəti həyatında göylərdən nazil olan, bəşər övladının bütün əməllərinə işıq salan, hər bir şüurlu varlıq üçün yolgöstərici ulduza çevrilən ilahi, səmavi mənşəli humanist prinsipləri əldə rəhbər tuturmu? Gündəlik həyat bitib-tükənmək bilməyən xırda qayğıları ilə insanın fikrini o qədər məşğul edir, bir-birini əvəzləyən hadisələrin girdabında o, özünü elə unudur ki, bəzən hərəkətləri haqda daxili hesabat verməyi, üzərinə qoyulan yüksək vəzifələrin icrası ilə bağlı fikirləşməyi yaddan çıxarır. Geriyə qayıdıb düşünmək,

hər şeyi yoxlamaq üçün insana bir müddət maddi və bəzi mənəvi nemətlərdən imtina etmək lazımdır. Həmin müddətdə o, öz iç dünyasının dərinliklərinə dala, vicdanını sorğusuala tuta və həmcinslərinə münasibətinin səmimilik dərəcəsini imtahan edə bilər. Bu, ruhun bədənlə, bütün yaramaz insan ehtiraslarının, vəhşi instinktlərin məhəbbət və həqiqətin böyük prinsipləri ilə savaşıdır. Hər müsəlman özünü belə mübarizədə sınamalı, möhkəmləndirməli, bu yolla ruhun bədən üzərində qələbəsini təmin etməlidir. Belə daxili mübarizə həmişə xeyirin şəərə, işığın qaranlığa zəfər çalmasına imkan yaradır.

Bütünlükdə həyata asketik münasibətə yad olan islamın qazandığı bu tipli qələbələr insanı özünütəkmilləşdirməyə aparan yeganə həqiqi yoldur. Və o müsəlman xoşbəxtlikdir ki, bədənlə ruhun mübarizəsindən mənən qalib çıxır, Orucluq bayramını bu sözlərlə qarşılamaq haqqı qazanır: “Ramazan ayının otuz günü ərzində yalnız gündüzlər yeyib-içməkdən imtina ilə məhdudlaşmadım, həm də Yer üzündə məhəbbət və həqiqətin böyük qanunlarını pozmadan, kimsəyə pislik etmədən, əyri yollara baş vurmada ailəm və cəmiyyət arasında həqiqi insan, həqiqi vətəndaş kimi yaşamağı mənə məsləhət görən vicdanım qarşısında hərəkətlərimi yoxlayıb özümü sınaqdan çıxardım”.

Bu sözləri deyə biləcək xoşbəxtlərin sayı çoxdurmu?

Milyonlarla Rusiya müsəlmanı arasında belələri lap azdır. Rusiyanın digər millətləri içərisində də bu cür düşüncələrin sayı o qədər çox deyil. Həm də əsas səbəb hər bir rus vətəndaşının içərisində yaşamağa məcbur olduğu antisosial şərait deyil. Hətta lənətə gəlmiş “yadelli” (“inorodets”) kimi

dünyaya gəlmək də suç sayıla bilməz. İndi artıq çürüyüb heçliyə qovuşmaqda olan polis-bürokratik rejimi başqa xalqlarla birlikdə milyonlarla müsəlmanı da elə bir qanunsuzluq girdabına, pula satılmış idarəçiliyin və prinsipsiz məhkəmələrin elə bir hüduzsuz özbaşınalığına atmışdı ki, burada fikrin hətta ən cüzi iştirakları da məhv edilirdi. İnsanlarda özünüdərək duyğusu, təşəbbüskarlıq hissi hər vasitə ilə boğulurdu. Belə şəraitdə qorxudulmuş, milli simasından məhrum edilmiş müsəlmanlar cəhalət və ümitsizlik girdabında tam boğulmamaq üçün olduqca böyük səylər göstərirdilər. Onlar “vətənpərvər missionerlərin” qəsdən yaratdıqları süni mənəvlərlə maarifin hər bəlaya əlac sayılan həyatverici nurundan uzaq salınmışdılar. Müsəlmanlar Rusiyada bütün başqa xalqlarla müqayisədə köhnə quruluşun yaramaz qaydalarına daha çox tab gətirməli, iztirab çəkməli olurdular. Bütün rütbə və dərəcələrdən olan qaragüruhçuların, insana nifrət ustalarının “qayğısı” sayəsində ictimai mühitin fəzasına bolbol buraxılan antidini və antimillə zəhərlər ilk növbədə onları nəfəs almağa qoymurdu.

Aydın məsələdir ki, belə zəhərli, boğucu atmosferdə ruhun bədənə, mənəviyyatın maddiyyatla qalibiyyətli mübarizəsi üçün münbit zəmin yarana bilməzdi. Ona görə də hər bir müsəlman özünüsınaq, özünənəzarət baxımından nələrdənsə imtinanın dərin mənəvi əhəmiyyətinə baxmayaraq, ənənəvi şablon üzrə Orucluğu yalnız zahiri rituallarına əməl edirdi. Həm də o, Orucluğu kimi mühüm mənəvi amilin həqiqi mənə və məzmununa necə nüfuz edə bilərdi ki, Quran qıraətindən və savadlı molla ilə ünsiyyət imkanından sadəcə məhrum idi? Dörd bir yanında yalanın, zorun, zülmün, qanunsuzlu-

ğun, aldanış və təqiblərin hökm sürdüyü bir şəraitdə o, yüksək mənəvi ideallara necə qovuşa bilərdi? Xalq taleyinin tapşırıldığı şəxslərin qanunların pozulmasında öndə getdiklərini, məhz onların əhalini satqınlığa, yalançı şahidliyə öyrətdiklərini, insanları zorla cinayətə sürüklədiklərini görəndə Orucluğu qutsallığı ideyasının arxasında dayanmaq və bunu gerçəyə çevirmək asan idimi?

Bütün Rusiya vətəndaşlarının həyatlarının yenilənməsi və təbii ki, daha da təkmilləşməsi üçün həqiqi imkan yalnız köhnə rejimin çürümüş dayaqlarını kökündən qoparıb atmağı başlıca hədəfi sayan azadlıq hərəkatı yarada bilərdi.

Ona görə, deyə bilərik ki, müsəlmanlar üçün də əsl dirçəliş erası başlanmışdır. İndi onlar daha asan və sərbəst şəkildə, daha təmiz hava ilə nəfəs almaq imkanı qazanıblar. Belə şəraitdə bizim müsəlmanların ümdə borcu mövcud vətəndaş və siyasi azadlıqlar zəminində ictimai həyatlarının tam şəkildə yenidən qurulmasına başlamalıdır.

Biz artıq “Müsəlmanlar azadlıq mübarizəsində” adlı məqaləmizdə bu barədə danışmışdıq və bir daha təkrar edirik ki, 17 Oktyabr Manifesti ilə elan olunan azadlıqlar uzun onilliklər boyu tam hüquqsuzluq şəraitində yaşamış islam xalqları üçün xüsusilə əziz və qiymətlidir. Çünki belə ağır, məhrumiyyət dolu şəraitdən sonra onlar bəşər cəmiyyətinin formalaşdırdığı mədəni başlanğıclar əsasında ağıllı və düşünülmüş sərbəst həyat təminatı üçün həqiqi zəmanət almaqda hamıdan çox maraqlıdırlar.

Bura qədərki sözlərimizdən çıxan nəticə belədir ki, müsəlmanlar da rus cəmiyyətinin mütərəqqi təbəqələrinin mübarizəsinə qoşulmalı, onlarla birlikdə mülki və siyasi azad-

lıqların təmin olunması uğrunda mübarizə aparmalıdırlar. Unutmamalıyıq ki, müsəlman kütlələrinin xoşbəxtliyi, rifahı həmişə sülh və anlaşma şəraitində yaşadıkları rus xalqının rifah və tərəqqisi ilə sıx bağlı olub.

İndi bizim müsəlmanların qarşısında da 17 Oktyabr Manifestinin yaratdığı geniş imkanlar sayəsində azad, mədəni cəmiyyətdə yaşamaqla bağlı böyük fürsət və hərtərəfli fəaliyyət meydanı açılır. Doğrudur, önümüzdəki tarla hələ becərilməyib, hətta müsəlmanların ora ilk dəfə ayaq basdıqlarını söyləmək mümkündür. Amma heç nəyə baxmadan tarixi məqamdan yararlanmaq lazımdır. Bu, özünü yeni şəraitdə dirçəlməkdə olan rus cəmiyyətinin layiqli üzvü kimi təsdiq baxımından da çox vacibdir. Belə fəaliyyət eyni zamanda müsəlmanların hamının qoşulduğu azadlıq mübarizəsindən kənarda qalmadıqlarının göstəricisidir. Ümumi vətənimizin gələcəyi, dövlətimizin mənafeyi, nəhayət, milli maraqlarımız fəal olmağı bütün Rusiya müsəlmanlarından tələb edir.

Bu mənada Rusiyadakı dindəşlarımızın fəaliyyəti, sağlam ağıla əsaslanan azad həyat uğrunda mübarizəsi qonşu müsəlman dövlətlərinin – İran və Türkiyə əhalisinə də böyük mənəvi təsir göstərə bilər. Şübhə yoxdur ki, azad, qüdrətli Rusiyanın imza atdığı dəyişikliklər həmin ölkələrdə də güclü əks-səda doğuracaq. Çünki onların hökumətləri idarəçilikləri altındakı xalqların maraqlarını anlamaq, özlərini tam məhvə yuvarlanmaqdan xilas etmək istəyirlərsə, idarəçilik şəklini, dövlət nizamını mülki və siyasi azadlıqlar zəminində labüd konstitusiyaya zəmanəti ilə yenidən qurmalıdırlar. Artıq qonşu İrandan bu xeyirxah təsirin əks-sədası eşidilməkdədir. Peterburq mətbuat agentliyinin xəbərinə görə, İran paytaxtında

fars xalqının Tehran hökumətindən narazılığı zəminində etiraz hərəkatı baş qaldırmaqdadır. Ruhənilər isə vəz və xütbələrində İrandakı mövcud dövlət quruluşunun daşını daş üstündə qoyurlar.

Osmanlıdan eşidilən əks-səda da az əhəmiyyətli deyil. Türk sultanı Avropa dövlətlərinin Makedoniya vilayətlərində maliyyə nəzarəti aparmalarına qəti etirazını ilk növbədə türk xalqının bu alçaldıcı münasibətə razı olmaması ilə əlaqələndirib. Belə imtinanın öz arxasınca hansı nəticələri gətirməsindən asılı olmayaraq, bizdən ötrü əhəmiyyətli olan məsələ budur ki, ilk dəfə mütləq monarxın dilindən əhalinin razılıq, yaxud narazılığına istinad barədə eşidirik. Başqa sözlə desək, xalqın iradəsi nəzərə alınır.

Bütün bunlar yaşadığımız dövrdə müsəlmanların dirçəliş erasının başladığını aydın göstərən əlamətlərdir.

Ə. Topçubaşov

“Kacnuü”, № 221, 16 noyabr 1905-ci il

YENİ QURBANLAR

Yelizavetpol hadisələri* ilə bağlı hamımızı sarsıdan bəd xəbərdən özümüzə gəlməmişdik ki, bu dəfə də Tiflisdən alınan kədərli məlumat hər birimizi dərin yas və ələmə qərq edib. Burada da noyabrın 22-də ermənilərlə tatarlar arasında axşam saatlarında başlanan və növbəti gün səhərə qədər davam edən qanlı qarşıdurma baş verib.

Əslində, toqquşmaların ən az gözləniləndiyi yer məhz Tiflis idi. Say etibarı ilə tatar əhali burada cüzidir və böyük şəhərin ictimai həyatında, demək olar ki, iştirak etmir. Yalnız son zamanlarda tatar ziyalılarından ibarət kiçik bir dərnək mütərəqqi fikirli yerli sakinlərlə əməkdaşlıq şəraitində ictimai işlərə qatılmağa başlayıb. Biz həmin hadisəyə ürəkdən sevinir, uğurlu addım kimi böyük ümidlə yanaşırdıq. Düşünürdük ki, bu, Tiflis tatarlarının azadlıq hərəkatında iştirakının başlanğıcıdır. Tezliklə bütün müsəlmanlar ona qoşulacaqlar.

Olduqca kədərli haldır ki, Tiflis səmasında peyda olan milli ədavətin qanlı buludları kiçik ümidin yaratdığı sevinci kədərə çevirdi. Çünki bütün Qafqazın mərkəzi kimi, bölgə xalqlarının ümumi maraqları burada kəşisir və həmin maraqların az da olsa gerçəkləşməsi üçün Tiflisdə dinc həyat şərt-

* Ermənilərin fitnəkar hərəkatları nəticəsində 1905-ci ilin fevral ayında Bakıda başlayan və demək olar ki, bütün Cənubi Qafqaza yayılan erməni-azərbaycanlı qarşıdurması və bu zaman rus çarizminin hərtərəfli yardımına arxalanan ermənilərin dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri qanlı cinayətlər nəzərdə tutulur. (Tərc.)

lərinə hər yerdəkindən daha böyük ehtiyac var. Bakılının yolu heç vaxt Yelizavetpola, yaxud Şuşaya düşməyə bilər, lakin Tiflisə getməmək çoxları üçün qeyri-mümkündür. Ucsuz-bucaqsız əraziyə malik canişinliklə bağlı bütün işlər burada cəmləşib, yaxud belə işlər həllini yalnız Tiflisdə tapır. Qafqaz xalqlarının hamısının nümayəndələri vahid mərkəz kimi bura axışırlar. Bölgədə mülki və siyasi azadlıqlar zəminində yeni həyat şərtlərinin formalaşması üçün zəruri olan ümumqafqaz seymi və nümayəndəlik səciyyəsi daşıyan digər müəssisələr, təbii ki, burada fəaliyyət göstərəcək.

Ona görə də Tiflisdəki kədərli hadisələr iztirab içində qovurulan yaralı ürəklərimizə dağ basır. Heç olmazsa, bütün canişinlik üçün ümumi olan bu mərkəzi toqquşmalardan aralı saxlayaydılar, Qafqazın günahsız oğullarının qanı ilə suvarmayaydılar. Amma Tiflis qəzetlərinin yaydığı xəbərə görə, bir neçə saat ərzində iyirmiyə qədər tatar və erməni öldürülüb, yaxud yaralanıb.

Yeni günahsız və lüzumsuz qurbanlar! Həlak olan zavallıların qanı bizi, bütün qafqazlıları, kimin ürəyində azacıq da olsun Allah xofu və mərhəmət duyğusu varsa, hər kəsi qırğını dayandırmağa çağırır.

Ermənilər və tatarlar, soydaşlarınıza, özünü, ailənizə, ölkənizə rəhm edin! Axı günahsız qurbanlar sizin qardaşlarınızdır, eyni vətənin övladlarıdır, hamımız üçün vahid olan Allahın bəndələridir. Axı onlar da yaşamaq, milyonlarla insanın köləlikdən qurtulmasında iştirak etmək istəyirdilər. Axı bu günahsız bəndələri də Allah yaratmışdı. İndi isə onlar Qafqazın şər dahisinə – ecazkar ölkənin varlığını zəhərləyən milli ayrı-seçkilik bələsinin insanların başına açdığı dəhşətli faciəyə sevinən şeytana qurban veriliblər. Həm də mənhus iş

o zaman görülüb ki, uşaqdan böyüyə bütün qafqazlılar birləşməli, əl-ələ verib yekdil qüvvə ilə ölkəni azadlıq hərəkatı yoluna çıxarmalıdır.

Xalqın hüququnu beləmi qoruyarlar? Azadlıq uğrunda beləmi mübarizə apararlar?

Məgər indi qüvvələri parçalamaq, zəiflətmək zamanıdır? Axı bu, sizin hər biriniz üçün, bütün ermənilər və tatarlar üçün azadlıq mübarizləri qarşısında, bütün Rusiya qarşısında, bütün dünya qarşısında böyük biabırçılıqdır.

Bəli, indi qurban vermək zamanıdır. Amma mənasız milli ədavət üçün yox, azadlığın hamımız üçün ümumi olan məqsədlərinə yetişmək üçün!

Kim, axı kim bizi uçuruma itələyir? Kim bizə azad həyat yerinə cəhənnəm hazırlayır?

Təxribatdır?

Elə isə, bütün ermənilər və tatarlar, bütün təbəqələr, bütün siniflər, bütün partiyalar, birləşin! Gəlin ümumi səylərimizlə təxribatçıyı tapaq, sürüyüb biabırçılıq sütununun yanına gətirək, nəhayət, belələrini məhv edək. Onsuz da, olmazın əzablar çəkmiş torpağımızın sinəsindən bir dəfəlik silib ataq!

Axı bu nəhs ruhlar kimdir? Bizdən nə istəyirlər? Nəyə can atırlar?

Doğrudanmı biz indi, həlledici anda da qəddar düşməyə hər birimizin axırına çıxmağa imkan verməmək üçün birləşə bilməyəcəyik? Vahid səsə, vahid sözə çevrilə bilməyəcəyik?

Rədd olsun təxribatçılar! Verdiyimiz qurbanlar bəsdir. Biz gücümüzü, qüvvəmizi azad Qafqaz üçün qoruyub saxlamaq istəyirik!

Ə.Topçubaşov

“Kacnuü”, № 230, 27 noyabr 1905-ci il

QAFQAZ MÜSƏLMANLARININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

İki ildən bəri Rusiya dövlətində hökm sürən xaotik vəziyyət ucqarlarda xüsusi ilə ağırlı əks-səda doğurmaqdadır.

Əsrlər boyu ruslaşdırma siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün təqib və repressiya obyektinə çevrilmiş ucqarların “yadelli və yad dinli” əhalisi, heç şübhəsiz, xalqa azadlıqlar verilməsi haqda çar manifestini razılıqla qarşılamalı idi. Həqiqətən də, onlar tarixi hadisəyə ürəkdən sevindilər. Ali hakimiyyətin ölkənin ictimai və dövlət həyatını mülki-siyasi azadlıqlar zəminində xalqın köməyi və fəal iştirakı ilə yenidən qurmaqla bağlı qəti niyyətinin ən yüksək səviyyədə, təntənə ilə elan olunması ucqarlardakı insanların ürəyini sevincə doldurdu. Polis-bürokratik rejimdən tezliklə nicat yolu tapacaqları ilə bağlı ümidləri artdı. Çünki onilliklər boyu bu zülm altında ən çox onlar əzilməli, məhrumiyyətlərə qatılmalı olmuşdular. Hökumətin hansısa “yüksək siyasətinin” tələbləri əsasında imperiyanın ögey övladlarına çevrilmişdilər. Ucqar əyalətlərdə hamıya elə gəlirdi ki, artıq qanunsuzluqların, inzibati özbaşnalıqların, yerli əhalini siyasi, dini və s. motivlərlə sıxışdırmağın sonu gəlib çatmışdır. Əhali isə çoxdan ucqarların zülmkar hakimləri və onların agentlərinin nəzərində ucdantutma hamıya yapışdırılan “separatçı” damğası qazanmışdı. Ucqarların daha yaxşı gələcək ümidi ilə qanad-

lanan sakinləri təsəvvürlərində işığın qaranlıq, xeyrin şərt üzərində qələbəsinin rəmzinə çevrilmiş azadlıq hərəkatının qızğın tərəfdarları kimi tanınmaları tam təbii idi.

Bu baxımdan böyük ümidlərə yol açan rus azadlıq hərəkatının elə başlanğıc mərhələdə iflasa uğraması ucqarlar üçün xüsusilə məhvedici zərbəyə çevrildi. Azadlıq müjdəsinin gətirdiyi sevincin vaxtsız, ani, keçici olmasının yaratdığı ümitsizlik də itkinin miqyasına uyğun nisbətdə böyük idi. Hər şeyin əvvəlki, əski vəziyyətinə qayıtması insanları daha çox sıxmağa başladı. Təəssüf ki, keçmişin kədərli günləri tezliklə geri döndü və insanların ani sevinclə nurlanmış həyatı daha qaranlıq, daha fərəhsiz oldu.

Bütün ölkə üzərinə qara qanadlarını gərmiş irtica ucqarlarda daha mənhus simada meydana çıxdı, köhnə rejimin sonsuz iztirablarla üzüb əldən saldığı xalqın varlığını məhvin astanasına gətirdi.

– Aha, deməli, siz, doğrudan da, azadlıq istəyirmişsiniz, – deyə irtica əjdahası məkrli sevincini gizlətmirdi. – Bir az da gözləyin...

Və ardınca bir tərəfdən talanlar, yanğınlar, soyğunlar, qətlər, qırğınlar, o biri tərəfdən isə axtarışlar, həbslər, sürgünlər, edamlar, cəzalandırma ekspedisiyaları, güllələnmə hökmləri, hərbi-səhra məhkəmələri başlandı.

Cəza tədbirlərinin “səbəblərini aydınlaşdırmaq” üçün hökumətin cəbbəxanasındakı köhnə vasitələr – “inqilabi fəaliyyət”, “separatçı niyyətlər”, “milli nifaq”, “əhalinin bir hissəsinin digər hissəsinə qarşı dini və iqtisadi xarakterli düşmənçiliyi” kimi sınaqdan çıxarılmış bəhanələr işə salındı.

Artıq diaqnoz qoyulmuşdu, türkcəyə müalicəsi isə, az qala, hər təsadüfdə hərbi-səhra məhkəməsi kimi güclü və təsirlili “dərmanla” aparılırdı. “Müalicə” o qədər sürətli, o qədər qətiyyətli idi ki, çoxumuz sarsılmış, əl-qolumuzu yanımıza salmış, hətta baş verənlərin mahiyyətini anlamaqdan ötrü sərbəst mühakimə qabiliyyətimizi də itirmişdik. Təbii ki, belə ruh düşkünlüyü şəraitində bütün mövcud fakt və hadisələri, eyib və qüsurları obyektiv dəyərləndirmək imkanına malik deyildik. Ona görə də diaqnoz qoymaq və müalicəyə başlamaq əlimizdən gəlmirdi. Yaxşısı budur, olub-keçənlər haqda mülahizə yürütməyi gələcək tarixçinin öhdəsinə buraxaq. Çünki o, geriyə baxınca, bizim qarmaqarışlıq günlərdən indiki vaxtla nisbətdə müqayisə edilməyəcək dərəcədə asanlıqla baş çıxaracaq. Düşüncələrimizə hakim kəsilmiş inciklik dolu kədərli və dözülməz ağırları bir kənara atıb dövrümüzün türkcəyə həkimləri üzərində tərəfsiz mühakimə qurmaq imkanına malik olacaq.

Biz isə oxucunun diqqətini ucqarların halına, başı üzərində çoxdan bəri qara buludlar oynaşan əzabkeş Qafqazın vəziyyətinə cəlb etmək istəyirik.

İmperiyanın digər bölgələri ilə birlikdə və onlarla bərabər şəkildə çağdaş Rusiyanın taleyinə yazılmış bütün zərbələrə tab gətirən Qafqaz özünün şərq hissəsində baş verən lokal xarakterli fəlakət – ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı qanlı qarşıdurmalara görə daha bədbəxt və dəhşətli vəziyyətə düşüb. Bəlkə, son vaxtlar məhvedici qarşıdurmanın yeni təzahürlərinə rast gəlinməməsi hər iki qonşu xalqın ən böyük xoşbəxtliyidir! Lakin biz hələ də özümüz bütün Qafqazı qor-

xu altında saxlayan, hər yana dəhşət saçan, hər birimizi sabahkı günlə bağlı narahat, həyəcanlı anlar yaşamağa məcbur edən qorxunc qüvvənin hədəfindən xilas olmuş saya bilmərik. Bu qorxu ürəklərimizə və fikirlərimizə o qədər hakim kəsilib ki, onu artıq, az qala, normal hadisə saymağa başlamışıq. Səksəkə, həyəcan, ümitsizliklə dolu narahatlıq – indi əsla ürək açmayan bu əhvali-ruhiyyəni hər bir Zaqafqaziya sakininin baxışlarından oxumaq mümkündür.

– Bütün bu müsibətlərin bir sonu olacaqmı, ey qadir Allah!

Düşüncələrimizin belə dağınıq, daimi səksəkədə olduğu vəziyyətdə fikir yalnız bir sual üzərində cəmləşir; qalan məsələlər, ələlxüsus da cari həyatın hər gün dəyişən gur axarı ilə bağlı problemlər insanlarda heç bir təəssürat doğurmur. Hər kəs bütün bunlara atüstü, instinktiv reaksiya verir. İndi bizim Qafqaz müsəlmanlarının böyük əksəriyyətinin fikir və düşüncəsinə məhz belə əhvali-ruhiyyə hakimdir. Onlar sanki ortalıqda at oynadan qarşıdurma fəlakətindən başqa bütün digər məsələlər haqda ümumən danışmaq istəmirlər. Kimi dindirən, ancaq milli zəmindəki ədavətin saysız-hesabsız ziyanından söz açır.

Yelizavetpol quberniyasının sakinlərindən biri redaksiyamıza göndərdiyi məktubda öz vəziyyətini belə təsvir edir: “Mənə elə gəlir ki, ölmüşəm və bir də heç zaman insan kimi yaşaya bilməyəcəyəm”.

Bütün ömrü boyu böyük zəhmət hesabına qazandığı hər şeyi bir neçə gün içində itirən insanın göz yaşı axıtması, əlbəttə ki, təbii və başadüşüləndir. Lakin həyatın qalan hissəsinin faydasız ah-vaya və şikayətlərə sərf olunmasının əbəsliliyi

də eyni dərəcədə aydın, anlaşılındır. Yaxşı olar ki, həmin vaxt və enerji hadisələrin kədərli nəticələrinin mümkün qədər tezliklə aradan qaldırılmasına, daha çox isə onların yenidən, nə zamansa təkrarlanmamasına yönəldilsin.

Qarşıda duran məsələnin həlli asan deyil. Bu işlə bütün müsəlman cəmiyyəti məşğul olmalıdır. Və üzləşdiyimiz problemin çözülməsində “Güc birlikdədir!” prinsipinin tətbiqi hər zamankından daha zəruridir. Amma təəssüflər olsun ki, milli ictimai fəaliyyətin bu böyük çarxını hərəkətə gətirmək işi müsəlmanlar arasında son dərəcə çətinidir. Başlıca səbəb isə hər hansı mütəşəkkil ictimai təşkilat, yaxud ittifaqa malik olmamağımızdır. Hətta adicə “xeyriyyə təşkilatlarımız” da indiyə qədər yalnız iki şəhərdə mövcuddur.

Ona görə bizə elə gəlir ki, indiki şəraitdə ortaya çıxan çətinliyin mümkün həll yolu yaxın zamanda Qafqaz müsəlmanları qurultayının çağırılmasıdır. Orada müxtəlif yerlərdən olan nümayəndələr qarşıdurmalarda zərər çəkənlərinin ehtiyaclarının dərəcəsini və qədərini müəyyən edib göstəriləcək yardımın miqdarı ilə bağlı müzakirələr apara bilərlər. Habelə bütün bu qanlı toqquşmalara son qoymaq üçün səmərəli vasitələr tapılması baxımından fikir mübadiləsinin aparılması da yerinə düşərdi.

Yəqin ki, qurultayda Qafqaz müsəlmanlarının digər ehtiyacları da ortaya çıxacaq. Onların içərisində mövcud vəziyyətinin bərbadlığına və heç şübhəsiz, müstəsna əhəmiyyətinə görə ibtidai təhsil, ümumən müsəlmanların maarif işi ilk yerdə dayanır. Məsələ ilə bağlı əlimizin altında bu ilin avqustunda baş tutmuş iki mühüm toplantının – Ümumrusiya mü-

səlmanlarının III Novqorod və müsəlman müəllimlərin Bakıda keçirilmiş II Ümumqafqaz qurultaylarının⁹³ qəbul etdiyi qətnamələr kimi hazır material da mövcuddur. Adı çəkilən qurultayların qərarlarının icrası ilə bağlı bu və ya digər üsullar, müsəlmanların təhsilə cəlb olunmasında onların praktiki əhəmiyyəti, işin maddi tərəfi və s. – bütün bu məsələlər də Qafqaz müsəlmanlarının gələcək forumunda çox faydalı müzakirə mövzusu ola bilərdi. Qurultay üçün ciddi əhəmiyyətə malik mövzulardan biri də Qafqaz müsəlmanları ruhani idarəsinin fəaliyyətinin yenidən qurulmasıdır. Bu təxirəsalınmaz məsələnin hazırda gündəlikdə dayandığını nəzərə alsaq, qurultayın müvafiq qərarının nə qədər yerinə düşəcəyi bir daha aydın olar.

Bir sözlə, qurultayın proqramı ilə bağlı təkliflər hazırdır. Həm də onları həyat özü diktə edir. Fikrimizcə, əlahəzrət Qafqaz canişinindən (İ.İ.Vorontsov-Daşkov – tərc.) lazımı icazənin alınacağına da şübhə olmamalıdır. Çünki müzakirəsi və həllinin gündəliyə çıxarılması nəzərdə tutulan məsələlər ilk növbədə Qafqazdakı hökumət nümayəndələrinin maraqlarına cavab verir.

Sadalanan məsələlərə müsəlmanların münasibət və baxışları ilə tanışlığın ümumi işə fayda gətirəcəyi şəksizdir. Digər tərəfdən, həmin işin qraf Vorontsov-Daşkovun maraq dairəsinə daxil olmadığını düşünmək üçün əldə heç bir əsas yoxdur. Üstəlik, möhtərəm qraf ölkə idarəçiliyinə başlayarkən Qafqaz əhalisinə ünvanladığı müraciətdə ictimai ünsürlərlə birgə fəaliyyətin vacibliyini xüsusi vurğulamışdı.

Qurultayın harada keçirilməsinə gəldikdə isə, düşünürük

ki, tam mərkəzdə yerləşməsi baxımından ən münasib yer Yelizavetpol (Gəncə – tərc.) şəhəridir.

Qafqaz müsəlmanlarının qurultayının vaxtı çatmış məsələ olduğunu bir daha diqqətə çatdıraraq əminliklə bildiririk ki, indiki şərtlər daxilində həmvətənlərimizin son dərəcə həyati əhəmiyyətə malik problemlərinin həllində yalnız bu yolla onların yardımına yetişə bilərik.

“Kacnuü”, № 218, 12 oktyabr 1906-cı il

İRAN KONSTITUSİYASI HAQQINDA

“Kaspi”nin dünənki sayındakı ziyalı farsla müsahibə belə əminlik hasil etməyə imkan verir ki, İranın qədəm qoyduğu konstitusiya yolu ölkədə əvvəldən sona qədər uğurla keçiləcək.

Şəraitin müsaidliyi həm də ona görə ayrıca qeyd olunmalıdır ki, yalnız xarici deyil, rus mətbuatı da İran konstitusiyası və parlamenti⁹⁴ haqda yayılan xəbərləri rəğbətdən başqa ayrı bir hisslə qarşılamadılar. Hamıya elə gəlirdi ki, bir neçə ay əvvəl Tehrandə fars ruhaniləri və tacirlərinin açıq narazılığının ifadəsi kimi meydana çıxan hadisələr yalnız ayrı-ayrı təbəqələrin etirazı xarakteri daşıyır, heç bir əhəmiyyətə malik deyil. Bizim mətbuat isə qonşu dövlətdəki hadisəni inqilab bir yana qalsın, hətta azadlıq hərəkatı adlandırmağa da utanırdı.

Başlanan narazılıqların ardınca qısa zamanda şahın millət məclisi haqda fərmanı, məclisin qarşıya qoyduğu məqsədlərlə bağlı əsas müddələrin xalqa elan edilməsi, nəhayət, onun açılması və deputatların seçilməsi İran hadisələrinə belə başdansı oldu münasibətin nə qədər yanlışı olduğunu göstərdi.

Hadisələr barədə səhv qənaətlərin səbəbi İranda, xüsusən də paytaxt Tehrandakı proseslərlə bağlı məlumatın azlığında, yaxud natamamlığında deyil, daha çox və əsas etibarlı ilə Şərq dövlətlərinin həyat şərtlərinə şablon münasibət bəslənməsindədir.

Bu dövlətlərin həqiqi ehtiyacları ilə, Şərq xalqlarının yaşayışı və mənəvi həyat tərziləri ilə kifayət qədər tanışlığın olmamasındadır.

Təsəvvürlərdə möhkəm kök salmış fikrə görə Şərq xalqları artıq çoxdan məhvə məhkumdurlar, guya öz tarixi missiyalarını başa çatdırıblar. Sivilizasiyalı dövlətlərin bütün cəhdləri mövcud mədəni cəmiyyətləri Şərqlin çürüməkdə olan məhvedici ünsürlərindən mümkün qədər təcrid etməyə yönəlməlidir. Özlərini sivilizasiyanın qoynunda sayanların bu cəhdlər zəminində necə vəhşi instinktlər və böyük iştaha nümayiş etdirdiklərini hələlik bir yana qoyaq. Bizdən ötrü ilk növbədə belə bir cəhəti vurğulamaq vacibdir ki, fikirlərdə özünə möhkəm kök salmış baxışlar sisteminə görə, Şərq xalqları artıq tam məhvə məhkum topluluqlar kimi əsas prinsiplərini Avropa sivilizasiyasının hazırladığı mədəni birgəyaşayışa və müasir təsirlərə hər hansı reaksiya verməyə qabil deyillər. Və bunun ümumi səbəbi kimi (ən azı, müsəlman dövlətlərindəki ümumi səbəbi kimi!) guya məhdud teokratik ehkamları ilə hər cür mədəni inkişafın, əqli-mənəvi tərəqqinin qarşısını kəsən islam dini göstərilirdi. Bu dövlətlər üçün əl-xüsus Qərbi Avropadakı mövcud xalq hakimiyyəti ideyası tam yabançı və qəbul edilməz şəkildə qələmə verilirdi. Doğuluşdan müti, itaət-kar olan, qismət və qədərə inanan Şərq xalqlarının Yer üzünə yalnız despotik mütləqiyyət rejimlərinin hakimiyyətlərinə boyun əymək üçün gəldikləri hesab olunurdu. Ona görə də bu xalqlar seçkili xalq hakimiyyəti istəyindən və konstitusiya müəssisələrindən min ağac uzaq sayılırdılar.

Yalnız islama nabalədlilik böyük dini təlim yaradıcısının

ruhu ilə tam ziddiyyət təşkil edən belə fikirlər doğura bilərdi. Sadəcə xalq dini olan islam hələ ilk xəlifələrin zamanından seçkili əsasda formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdı. O, birləşmiş müsəlman cəmiyyətlərinin həyatı tələblərinə cavab verdiyindən ictimai hüququn bütün məsələlərini və onlar üzərindəki nəzarət hüququnu ümumun müzakirəsinə çıxarmaq niyyətini bəyan etmiş və belə bir addım atmaqdan çəkinməmişdi. İctimai əmlaka nəzarət, yoxsullara və kimsəsizlərə qayğı, ədalət mühakiməsinin qurulması – islamın bütün bu tələbləri xalq hakimiyyəti ilə bağlı təsəvvürlərdən irəli gəlirdi. Bu səbəbdən də heç bir vəchlə islam dini təlimində xalq hakimiyyəti anlayışı ilə ziddiyyət təşkil edən məqamlar axtarmaq və görmək düzgün deyil. Bir dini təlim kimi islam deyil, Şərqi dövlətləri, daha doğrusu, onların hakimiyyətləri despotik idarəçiliyin tələblərindən doğan amansız, ədalətsiz qaydalar müəyyən edib ki, bu da mahiyyət etibarilə islamın humanist tələblərinin pozulmasına səbəb olub.

Dediyimiz kimi, belə qaydaları yalnız öz maraqlarını güdən hakimiyyətlər irəli sürür və hər vasitə ilə qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Şərqi xalqları isə yalnız məcburiyyət üzündən dözməli olurdu. Lakin heç vaxt ictimai-sosial quruluşun xalis antisosial forması sayılan despotik monarxiyalara rəğbətlə yanaşmırdılar və yanaşa da bilməzdilər.

Xalq kütlələrinin hakimiyyətə qarşı narazılığı həmişə gündəlikdə dayanırdı. Amma mövcud şəraitdən asılı olaraq narazılıq ya ümumiyyətlə, hər hansı şəkildə baş qaldırmır, bəzi nadir təsadüflərdə isə hətta “ən dilsiz-ağızsız xalqların” da səbir kasası daşanda özünü göstərirdi.

Ayrı-ayrı şəxslərin, müxtəlif qrupların açıq etirazları, gizli ədəbiyyat, xaricdə nəşr olunan və hökumətin eyiblərini cəsarətlə qamçılayan milli nəşrlər, qonşularımız arasında “gənc türklər”⁹⁵, yaxud “gənc farslar” hərəkatı kimi sonradan güclü partiyalara çevrilən dərnəklərin yaranması, tez-tez baş verən üsyanlar – inqilabi hərəkatın əlamətləri kimi meydana çıxan belə ümumxalq etirazları son yüzillikdə Şərqi dövlətlərinin həyatında daha tez-tez təkrarlanırdı.

Lakin hər biri ayrılıqda götürülən bu hadisələrin sanki o qədər də ciddi əhəmiyyət daşımadıqları təəssüratı yaranırdı. Bizim mətbuat da onlara mühüm proseslərin başlanğıcı kimi yanaşmaq fikrindən uzaq idi.

Şərqi xalqlarının xoşbəxtliyindən, mətbuatın formalaşdırmağa çalışdığı münasibət düzgün çıxmıdı. Əgər indi, həqiqətən də, bu ölkələrdə məhvə məhkum olan bir şeyin mövcudluğunu etiraf etmək zərurəti yaranıbsa, söhbət ilk növbədə indiyə qədər öz tiran xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan mütləqiyyət rejimlərindən gedir.

İndi cəsarətlə demək olar ki, artıq öz xalqlarının qanını soran Şərqi hakimiyyətlərinin də kitabı bağlanıb.

Bu sevindirici nicat missiyasının başlanğıcını İranda görürük. Və baş verənlər tamamilə təbii. Şərəfli tarixə, ibrətə bədii ədəbiyyata, bir zamanlar böyük mədəniyyətə malik olmuş farslar Şərqi xalqlarının azadlıq hərəkatının ön sıralarında yer almalı idilər. Təbii ki, bu məqamda yaranış etibarilə istedadlı və yeniliklərə tez uyğunlaşmağı bacaran xalq Şərqi hamıdan birinci olaraq “Rədd olsun zülm! Rədd olsun yalnız öz mənfəətini güdən satqın hakimiyyət! Yaşasın

azadlıq və xalq təmsilçiliyi ilə qurulan hakimiyyət!” şüarları ilə meydana çıxmalı idi.

Və yaxın qonşuluğumuzda yaşayan xalqın yuxarıdakı şüarları hayqıran səsi açıq-aydın qulaqlarımıza çatır, qəlblərimizi sevinclə doldurur. Bu artıq hökmdarın qarşısında diz çöküb yalvaran deyil, hökmlə haqqını, hüququnu tələb edən fars xalqının səsidir. Bu artıq kimliyindən – acgöz hakimiyyət, satqın məhkəmələr, ləyaqətsiz üləma şəklində meydana çıxmalarından asılı olmayaraq, bütün yaramaz ünsürlərə qarşı mübarizə aparən xalqın səsidir.

Biz fars xalqının şəərəfsiz və satqın hakimiyyətə qarşı ciddi nəticələr doğuracağına kimsənin şübhə etmədiyi şəərəfli mübarizəsinin aşkar təzahürlərini görməkdəyik.

Qəzetimizə dünənki müsahibəsində ziyalı fars elə faktlardan danışdı ki, onlar İranın inqilabi əhvali-ruhiyyədə olduğunu açıq-aşkar göstərməkdədir. Doğrudan da, Xorasanın ən nüfuzlu ruhanilərindən birini mütərəqqi fikirli şəxslərin tələblərinə boyun əyməyə, xalqın çoxminli mitinqində İranın keçmiş sədrəzəminin Məşhədə girişini yasaqlayan fitva verməyə məcbur etmək, ən başlıcası isə bütün bunları əzmlə, bir addım da geri çəkilmədən həyata keçirmək – bunlar günümüzdəki farsların güclü inqilabi əhvali-ruhiyyəsinə dəlalət etmirmi? Lakin yuxarıda deyilənlərlə bir sırada azadlıq, xalq hakimiyyəti ideyalarının təbliği daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsaslandığım müsahibədən də göründüyü kimi, həmin təbliğat indi kifayət qədər uğurla aparılır. Təbii ki, yeni ideyaları insanlara daha parlaq şəkildə çatdırmaq üçün siyasi maarifçiliklə məşğul olanlar ilk növbədə İrandakı mövcud

rejimin tənqidindən başlamalı idilər. Həm də dəlil-sübut üçün çox uzağa getməyə ehtiyac yoxdur. Mərhum Nəsrəddin şahın⁹⁶ yarıməsrlük hakimiyyəti kifayət qədər material verir.

“O, İran xalqı üçün nə edib? Heç bir şey!” Əslində, bütün şahlar belə olublar – hakimiyyət sürüblər, yəni öz kefləri üçün yaşayıblar, hesabına eyş-işrət qurduqları xalqın belinə ağır vergilər yükləyiblər, insanlara hər cür zülmü, qanunsuzluğu, özbaşınalığı rəva görüblər.

Xalq artıq qəflət yuxusundan ayılıb, hökumət onu əvvəlki kimi asanlıqla aldada bilmir. Xalq öz maraqlarını başa düşüb və onların keşiyində əzmlə dayanmağa hazırdır.

İran parlamentinin ilk addımları dediklərimizə ən yaxşı sübutdur.

“Temps”⁹⁷ qəzetinin Tehran müxbiri bu barədə yazır:

“Fars hökuməti parlamentə elə bir rəqlament layihəsi göndərmək istəyirdi ki, onun köməyi ilə şahla razılıq əsasında qanunverici məclis buraxıla bilsin. Lakin deputatlar həmin rəqlamenti qəbul etmədilər. Onlar indiki şəraitdə senat təsis olunmasını lazımsız, artıq iş sayırlar; Parlamentin buraxılacağı halda zəruri təminatlar tələb edirlər. Bura ilk növbədə qanunla müəyyənləşdirilmiş vaxtda, həm də ən qısa müddətdə yeni toplantının keçirilməsi daxildir. “Siz belə olan təqdirdə hökumətlə aranızda ciddi konflikt yaranacağından qorxmursunuzmu?” – deyə jurnalist onlardan soruşur. “Yox, konflikt ehtimalı çox kiçikdir. Həm də bu cür hərəkət etməklə biz hüquqlarımızı qəti şəkildə müəyyən etmək və hamının onları bilməsini istəyirik”.

Müxbir daha sonra bildirir ki, İran parlamentinin depu-

tatları hələlik bəlli partiyalar yaratmaq imkanı qazanmasalar da, demək olar ki, böyük əksəriyyəti tərəqqipərvərlər təşkil edirlər. Müxbir sözünə davam edərək yazır: “Yüksək vəzifə sahibi olan deputatlardan biri “taxt-tacın çoxəsrlik üstünlükləri” barəsində danışmağa başlayanda qalanları onun çıxışını fit səsləri və dəhşətli gurultu qoparmaqla qarşıladılar”.

Bax belə! İran konstitusiyalı dövlətə çevrilməyin şərəfli yoluna daxil olub və biz səmimi şəkildə bu yolda ona tam zəfər qazanmağı arzulayırıq!

*T. [opçubaşov]
“Kacnuü”, № 265, 10 dekabr 1906-cı il*

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ XATİRƏSİNƏ

Qaspiralı öldü.

Son yarım əsr ərzində adı yalnız Rusiya müsəlmanları arasında deyil, xaricdə də çox yaxşı tanınan görkəmli şəxsiyyət daha sıralarımızda deyil. Yarım əsr boyu sakit, lakin inamlı şəkildə müsəlmanlara bilik, tərəqqi və ictimai şüur yolu göstərən insanı həmişəlik itirdik.

Amansız tale öz qəddar əli ilə işıq saçan şamı söndürdü. Bununla da müsəlmanları dərin ələm və qüssəyə qər qəttdi.

Müsəlmanlar arasında doğma xalqın mənafeyinə səmimi-qəlbdən bağlı olan ictimai xadimlərə çox az rast gəlindi-yindən ələm və qüssəmizin miqyası da böyükdür. Çünki indi unudulmaz İsmayıl bəy Qaspiralını əvəz etməyə başqa adamımız yoxdur.

Hələ 1868-ci ildən başlayaraq əvvəlcə Krım tatarları, sonra isə digər bölgələrdə yaşayan müsəlmanlar Qaspiralını daim din qardaşlarının maarif və mədəniyyətlə bağlı maraqlarını qoruyan şəxs kimi görüb-tanımışdılar. Mərhum hələ Krımda sadə xalq müəllimi kimi çalışdığı dörd il ərzində söhbətləri, nitqləri ilə insanların ürəyinə yol tapa bilmişdi.

1872-ci ildə o, təhsilini tamamlamaq məqsədi ilə xaricə yollanmışdı. Şər q dilləri sahəsində biliyini təkmilləşdirmək üçün Şər q ölkələrində – Əlcəzair, Misir və Türkiyədə olmuşdu.

Krım qayıtdıqdan sonra İsmayıl bəy doğma şəhəri Bağçasarayın ilk bələdiyyə rəisi seçilmişdi.

Bütün bu müddət ərzində onun fikrini məşğul edən əsas məsələ qəzet nəşri idi. Lakin “Məktəb”, “Faydalı əyləncələr”⁹⁸ adları altında qəzetlərin, eləcə də bəlli abunəçiləri olmayan müxtəlif ünvanlı ayrı-ayrı vərəqələrin nəşri ilə bağlı niyyəti uğurla nəticələnmədi. İsmayıl Qaspıralı “Tərcüman” adı verdiyi rusca-tatarca qəzetin nəşrinə icazə alana kimi vəziyyət belə davam etdi.

“Tərcüman”ın ilk sayının çapdan çıxdığı 1883-cü il aprelin 10-u bütün müsəlmanların nəzərində mühüm tarixi günə çevrildi. Həmin diqqətəlayiq hadisənin ildönümlərinin (xüsusən də 1893-cü və 1903-cü illərdə) qeyd olunması bir daha göstərdi ki, müsəlmanlar xalq kütlələrinin maarifləndirilməsində mətbu nəşrlərin rolunu çox düzgün başa düşür və yüksək qiymətləndirirlər.

O vaxtdan etibarən İsmayıl bəy həyatda öz həqiqi yerini tapdı, yaşadığı Tavriya quberniyasının kiçik Bağçasaray şəhəri isə müsəlman həyatının mərkəzlərindən birinə çevrildi. Həmin həyatın az və ya çox əhəmiyyətə malik hadisələri özünü İsmayıl bəyin fəaliyyətində güzgüdə əks olunan kimi göstərdi.

Təbiətin hər şeyi böyük səxavətlə bəxş etdiyi, həssas və məhəbbətlə dolu qəlb sahibi olan Qaspıralı müsəlmanların, xüsusən də onların qabaqcıl hissəsinin maraq və diqqətini lazımi səmtə yönəldə bilirdi. Müsəlmanların ehtiyacları ilə bağlı, onlara fayda gətirəcək hər məsələyə özünün zəruri, lakin həmişə mütədil və dəqiq münasibətini bildirirdi. Ortaya çıxan problemlərə parlaq zəkası, müsəlman həyatına dərin bələdliyi ilə işıq salırdı.

Müsəlman mühitində mədəni inkişafın ləngliyinə həmi-

şə ürək ağrısı ilə yanaşan mərhum İsmayıl bəy daim din qardaşlarının maraqları keşiyində dayanırdı. Böyük cəsarətlə həm mövcud çatışmazlıqlara etirazını bildirir, həm də müsəlmanlar üzərinə haqsız hücumlara qarşı mübarizə aparırdı.

Bu müdafiəçilik rolu İsmayıl bəyə xüsusi ilə yaraşdı. O, istər ictimai və publisistik fəaliyyətinin başlanğıcında, istərsə də artıq müsəlman ictimai fikrinin hamı tərəfindən tanınan və qəbul edilən lideri kimi şöhrətinin zirvəsində olanda üzərinə götürdüyü vəzifənin icrasından bir an da geri çəkilmirdi.

Başqa bir şəxs deyil, məhz İsmayıl bəy irticanın meydan suladığı səksəninci (XIX əsr – *tərc.*) illərdə balaca “Tərcüman”ın səhifələrində mühafizəkar “Moskovskie vedomosti”⁹⁹ qəzetində çap olunan gurultulu antimüsəlman məqalələrə dəyanətlə cavab verirdi.

Qoy onun “qəzətciyinin” abunəçilərinin sayı cəmi-cümlətani bir neçə yüz nəfər olsun... Qoy qəzetin hətta pulsuz göndərilən saylarının bəziləri oxucu qəhətliyi səbəbindən geri qayıtsın... Qoy abunəçiləri və köməkçiləri olmadığından naşir-redaktor İsmayıl bəy özü haqq dərgahına qovuşmuş rəfiqəsi Xədicə xanım (yanlışığa yol verilib, Zöhrə xanım olmalıdır – *tərc.*) birlikdə nəşrin qara işlərini üzərinə götürsün... Qoy o, iti qələmini bir kənara qoyub qəzet üçün kağız kəsməklə, hazır sayları büküb-qatlamaqla, zərflərə qoymaqla, poçtdan yola salmaqla məşğul olsun... Qoy əvvəlcə Peterburqda, sonra isə Simferopolda senzuranın saysız-hesabsız iynə və tikanlarına məruz qalsın... Hər halda, “Moskovske vedomosti” və “Novoe vremya”¹⁰⁰, islamşünas professor Smirnov¹⁰¹, bu yaxınlarda ölən Çerevanski¹⁰² və onlara qoşulan “*et tutti-qianti*” (italyanca “həftəbecər”, “hər şey-

dən bir az”, “min cür xırdavat” – *tərc.*) hamısı “Tərcüman”dan mərhum İsmayıl bəyin qələminə xas sakit və mötədil ahəngli, lakin layiqli cavablarını almışdılar.

Müsəlmanlar bilirdilər ki, ünvanlarına deyilmiş heç bir nahaq ittiham, heç bir ədalətsiz söz cavabsız qalmayacaq. Bilirdilər ki, “Tərcüman” mütləq cavab verəcək. Onların nəzərində artıq qəzetin adı nəşirinin adı ilə eyniləşmişdi.

Müsəlmanlar 1893-cü ildə bir çox şəhərlərdə, o cümlədən Bakıda və Tiflisdə özlərininki saydıqları “Tərcüman”ın ilk onillik yubileyini qeyd edəndə İsmayıl bəy Qasıralının xidmətləri həqiqi qiymətini aldı.

Qəzetin abunəçilərinin sayı yalnız həmin ərəfədə 1600 nəfərə çatmışdı.

Qəzetin oxunması və yayılması – məsələnin ən ağırlı tərəfi idi. İsmayıl bəy: “Oxucu yoxdur. Abunəçi yoxdur”, – deyirdi. Lakin heç vaxt ruhdan düşüb şikayətlənmirdi. Çünki başladığı işin uğuruna inanırdı. Hələ şüur səviyyəsi o qədər də yüksək olmayan xalqın onu tək qoymayacağına, səsində səs verəcəyinə əmin idi. Tədrisən “Tərcüman”ın könüllü müxbirlərinin sayı artırdı. Bütün təbəqələrdən olan insanlar qəzetə yazı göndərirdilər. Onların arasında xalq müəllimləri, məhəllə mollaları, hətta imkanlı tacirlər də vardı.

Müsəlman həyatının özəlliklərinə yaxşı bələd olan mərhum müxtəlif bölgələrlə əlaqəni tək-cə yazışmalar vasitəsi ilə saxlamırdı. Şəxsən həmin yerləri ziyarət edirdi. Müsəlman əhalinin çoxluq təşkil etdiyi elə bir yer yox idi ki, İsmayıl bəy orada olmasın. Rusiyanın daxili quberniyaları, Qafqaz və Türkünstanın müsəlmanları müxtəlif vaxtlarda “Tərcüman”ın nəşir-redaktorunu öz aralarında görmək imkanı qazanmışdı.

lar. Hər belə səfərdən sonra mütləq bir məktəbin, mədəni-maarif, yaxud xeyriyyə müəssisəsinin binası qoyulurdu.

İsmayıl bəyin məqsəd və məramı hər yerdə və həmişə eyni idi. Bu məqsəd və məram həm də “Tərcüman”ın əsas qayəsini təşkil edirdi. Həmin məqsədlər (mərhumin 1893-cü ilin aprel ayında mənə göndərdiyi məktubdan iqtibas edirəm) “sadə və aydın idi: Rusiya müsəlmanlarının ana dillərində düzgün təlim-tərbiyə görmələri, xalq üçün anlaşılıq ədəbiyyatın inkişafı, müsəlmanlar arasında rus dilinin, elm və mədəniyyətin mümkün dərəcədə yayılması, müsəlman əhalinin elmi və maddi tərəqqi zəminində ruslarla sıx birləşmələri”.

Onun müsəlmanların ibtidai təhsil müəssisələrinin – “məktəblərin” islahına yönəlmiş fəaliyyəti xüsusən təqdirəlayiq və faydalı sayılmalıdır. Maarif işinə yaxşı bələd olan İsmayıl bəy Qasıralı hələ 1885-ci ildə Bağçasarayda əvvəlcə oğlanlar, sonra isə qızlar üçün məktəblər təsis etmişdi. Burada tədris özü tərəfindən səsli metod əsasında hazırlanmış dərsliklər üzrə aparılırdı.

Yeni üsulla təhsil verən həmin məktəblərin ən mühüm nəticəsi onların bənzər nümunələrinin digər yerlərdə də meydana gəlməsi idi. Köhnə məktəblər tədrisən tədrisin xarakterini dəyişərək yeniləri ilə əvəz olunurdu.

İndi belə məktəblərin bütöv bir şəbəkəsi yalnız Rusiyada deyil, xaricdəki müsəlmanlar arasında da geniş yayılıb.

Populyar ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı “Tərcüman” müsəlman kitab bazarının elmin müxtəlif sahələrinə dair yeni nəşrlərlə, xüsusən də tədris kitabları ilə zənginləşməsinə müsbət təsir göstərmişdi.

Xeyirsevər adamlar tərəfindən maarif işləri üçün xərclən-

miş milyonlarla manat, tədrisin səsli metod əsasında aparıldığı minlərlə yeni məktəbin açılması, ədəbi və elmi xarakterli yüzlərlə tərcümə və orijinal kitabın nəşri, son zamanlarda isə kooperasiya ideyasının həyata keçirilməsi, qarşılıqlı yardımın və əmanət kassalarının təşkili – müsəlmanlar üçün həqiqətən də unudulmaz şəxsiyyət olan İsmayıl bəy Qaspiralının nəcib fəaliyyətinin həyatımızdakı bəhrələri bax bunlardır!

Qaspiralı sadaladığım işləri görərkən artıq haqq dünyasına qovuşmuş Həsən bəy Məlikov-Zərdabini həmişə minnətdarlıq hissi ilə yada salır, onu müsəlmanlar arasında ictimai fəaliyyət və maarifin yayılması sahəsində ilk cığır açan şəxs sayırdı.

Müsəlmanların mərhum İsmayıl bəyə necə böyük sayğı göstərdiklərini mühüm fəaliyyəti ilə seçildiyi müsəlman qurultaylarında görmək olardı.

İsmayıl bəy Qaspiralı kimi şəxsin vəfatı müsəlmanlar üçün böyük itkidir. Onların kədəri anlaşılındır. Lakin qoy İsmayıl bəyin müsəlman camaatın tərəqqi və birliyinə həsr edilən şərəfli ömür yolu hər kəsə təsəlli olsun. Hər bir müsəlman İsmayıl bəyin təzə məzarı önündə bu sözləri deyə bilər:

“İsmayıl bəy, çox sağ ol ki, doğma xalqının maraqları keşiyində dayanıb əlindən gələnlər hər işi gördün. Sən həqiqi insan kimi doğuldun, yaşadın və öldün”.

Ə. Topçubaşov
“Kacnuş”, № 204, 13 sentyabr 1914-cü il

İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR

¹ “**Kaspi**” – Bakıda 1881–1919-cu illərdə rus dilində çap olunan ictimai-siyasi və iqtisadi qəzet. 1884-cü ildən gündəlik nəşrə çevrilmişdi. 1897-ci ildə mətbəəsi ilə birlikdə H.Z.Tağıyev tərəfindən satın alınmış, növbəti ildə Ə.Topçubaşova icarəyə verilmişdi. 1898–1906-cı illərdə Ə.Topçubaşovun redaktorluğu altında çap olunurdu. İki əsrin qovşağında Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrini geniş və obyektiv işıqlandırdığına görə dövrün ictimai-siyasi dairələrində “Müsəlman “Kaspi”si” kimi məşhurlaşmışdı. Qəzetin səhifələrində Azərbaycan ədəbi-mədəni fikrinin bir sıra görkəmli nümayəndələri çıxış etmiş, çar senzurasının bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Azərbaycan həqiqətlərinin işıqlandırılmasına mühüm diqqət yetirilmişdi.

² **Sokolinski Nikolay Alekseyeviç (1841–1897)** – rus dövlət qulluqçusu, jurnalist. 1878-ci ildən həyatının sonuna qədər Bakıda yaşamışdı. Jurnalistlik fəaliyyətinə 1882-ci ildən başlamış, Tiflisdə çıxan “Novoe obozrenie”, “Kavkazskoe obozrenie” kimi nəşrlərlə fəal əməkdaşlıq etmişdi. 1889–1897-ci illərdə “Kaspi”nin redaktoru olub. Onun rəhbərliyi dövründə “Kaspi” populyarlığını və ictimai fikrə təsir qüvvəsini xeyli artırmışdı.

³ **Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838–1925)** – azərbaycanlı milyonçu, mənəviat. Maarif və mədəniyyətə ardıcıl himayəsi ilə tanınırdı. Bakıda ilk teatr binasının tikilməsi, azərbaycanlı qızlar üçün məktəbin, Kommersiya məktəbinin açılması, xeyriyyə cəmiyyətinin, milli məktəblər şəbəkəsinin təsis, mətbuata himayə onun adı və fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdu. Cümhuriyyət dövründə milli hökumətlə ardıcıl əməkdaşlıq yolunu tutmuşdu.

⁴ **Aleksandra Fyodorovna (1872–1918)** – Rusiya imperatrichəsi, 1894-cü ildən II Nikolayın arvadı.

⁵ **Aleksandr Nevski kilsəsi** – Bakıda tikintisi 1898-ci ildə başa çatdırılan kilsə kompleksi, kafedral. Bünövrəsinə ilk kərpici 1888-ci ilin oktyabrında ailə üzvləri ilə birlikdə Qafqazda səfərdə olan imperator III Aleksandr qoymuşdu. Qafqazın ən böyük pravoslav kilsəsi sayılırdı. 1936-cı ildə bolşeviklər tərəfindən uçurulmuşdu.

⁶ **Mərdəkan Bağçılıq məktəbi** – 1895-ci ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və maddi yardımı ilə Bakı ətrafındakı Mərdəkan qəsəbəsində açılan ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı məktəbi. İxtisas təhsili verməklə bir sırada məktəb ikisinifli ümumtəhsil müəssisəsi kimi də fəaliyyət göstərirdi.

⁷ **Bakı Kommersiya məktəbi** – H.Z.Tağıyevin də maddi vəsaiti ilə 1901-ci ildə təsis edilən ixtisaslaşdırılmış texniki məktəb. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu məktəbin yetirməsi idi. Məşhur mesenatın da tikintisində böyük ianə verdiyi Bakı Kommersiya məktəbinin binasında hazırda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti yerləşməkdədir. İlk universitetimiz də burada açılmışdı.

⁸ **Staroselski Dmitri Sergeyeviç** (1832–1834) – rus hərbiçisi və dövlət məmuru. General-leytenant. 1872–1875-ci illərdə Bakı qubernatoru, 1878–1884-cü illərdə Qafqaz Cənublu Baş idarəsinin departament direktoru vəzifələrində çalışmışdı. Bakıda maarif və mədəniyyətin inkişafına yardım göstərmiş, “Əkinçi”nin nəşrinə dəstək vermişdi. Şəhərdə ilk rusdillə qəzet – “Bakinskizvestiya” (1871) onun təşəbbüsü ilə təsis olunmuşdu.

⁹ **Ömər ibn əl-Xəttab** (582–644) – ikinci islam xəlifəsi (634–644), Məhəmməd peyğəmbərin yaxın əshabələrindən biri. Qətiyyətli dövlət xadimi və sərkərdə kimi tanınmışdı.

¹⁰ **Mirzə Fətəli Axundov (Axundzadə, 1812–1878)** – yeni Azərbaycan ədəbiyyatının və müsəlman şərqiində dram sənətinin banisi, yazıçı, ictimai xadim, tənqidçi, filosof, əlifba islahatçısı. Onun komediyalarının ilk nəşrinin 50 illiyinin qeyd edilməsi XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində klassiklərin xatirəsinin anılması ilə bağlı keçirilən ilk mədəni tədbir, ilk qədirşünaslıq aktı idi

¹¹ **Tağıyev teatri** – ilkin olaraq 1873-cü ildə, daha təkmil şəkildə isə 1900-cü ildə xeyirsevər H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına Bakıda inşa edilən ilk ixtisaslaşdırılmış teatr binası. Azərbaycanlı dramaturqların bir sıra əsərləri, eləcə də Şərqdə ilk opera – “Leyli və Məcnun” bu binada tamaşaya qoyulmuşdu.

¹² **Molyer Jan Batist Poklen (Jean Baptiste Poquelin, 1622–1673)** – böyük fransız komedioqrafı, Fransa və Qərbi Avropa ədəbiyyatında klassik komediya janrının banisi.

¹³ **Molla Pənah Vəqif** (1717–1797) – XVIII əsr Azərbaycan şairi və dövlət xadimi, Qarabağ xanlığının vəziri. Aydın və anlaşqlı ana dilində, sadə üslubda xalq şeiri ənənələrinə əsaslanan yeni tipli realist poeziyanın yaradıcısı və görkəmli nümayəndəsi.

¹⁴ **Qasım bəy Zakir** (1784–1857) – XIX əsr Azərbaycan şairi. Poeziyada Vəqif ənənələrini davam etdirmişdi. Lirik və aşiqanə əsərlərin, mənzum şeirlərin, ictimai xarakterli satirik əsərlərin müəllifidir.

¹⁵ **Molla Vəli Vidadi** (1709–1809) – XVIII əsr Azərbaycan şairi. Yaradıcılığında qoşma janrı və şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri mühüm yer tuturdu. Vəqifin yaxın dostu və müasiri idi.

¹⁶ **Berje Adolf Petroviç** (1828–1886) – Qafqaz cənubluşuində çalışmış rus bürokratu və şərqşünas alim, qafqazşünas, arxeoloq və arxeoqraf, 1864–1886-cı illərdə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasına rəhbərlik etmiş, bu Komissiyanın hazırladığı çoxcildli “Aktlar”ın redaktoru və nəşri olmuşdur.

¹⁷ **Mirzə Yusif Qarabaği** (1798–1864) – erməni mənşəli tarixçi. Həqiqi soyadı Nersesov idi. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın cənubundan – Əhər mahalından köçmüşdü. Qarabağ tarixinə dair daha çox erməni millətçiliyi mövqeyindən yazılan və bir sıra faktları təhrif edən “Tarixi-Safi” əsərinin müəllifidir. 1857-ci ildə Temirxan-Şurada (Buynaksk) 30 il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatından topladığı poetik nümunələrdən ibarət “Məcmueyi-əşəri-Vəqif və müasirini-digər” müntəxabatını litoqrafiya üsulu ilə çap etdirmişdi.

¹⁸ **Nizami Gəncəvi** (1141–1209) – klassik Azərbaycan şairi, filosof. Orta əsrlər Şərq İntibahının yaradıcılarından və ən görkəmli nümayəndələrindən biri. Şərq xalqları ədəbiyyatında məşhur “Xəmsə” yaradıcısı.

¹⁹ **Rəşid bəy Axundov** (1854–1909) – Mirzə Fətəli Axundovun oğlu. Belçikada ali mühəndislik təhsili almışdı. Atasının bədi irsini Fransada yaymağa çalışmışdı. Fransız ədəbiyyatından bir sıra tərcümələrin müəllifidir. M.F.Axundzadənin ilk yubileyinin keçirilməsində müəyyən rol və xidmətləri olmuşdu.

²⁰ **Mirzə Şəfi Vəzəh** (1796–1852) – XIX əsr Azərbaycan şairi, pedaqoq. Əksəriyyəti günümüzdə gəlib çatmayan şeirlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdı. Alman şairi Fridrix Bodenştedt bir sıra şeirlərini almancaya çevirib çap etdirəndən sonra Qərbi Avropada qeyri-adi populyarlıq qazanmışdı.

²¹ **Rozen Qriqori Vladimiroviç** (1782–1841) – alman əsilli rus hərbiçisi və dövlət xadimi, baron. 1831–1837-ci illərdə Gürcüstan, erməni vilayəti, Həştərxan quberniyası və Qafqaz əyalətinin mülki işlər və sərhəd məsələləri üzrə baş hakimi vəzifəsində çalışmışdı. M.F.Axundzadə onun yardımı ilə Şərq dilləri tərcüməçisi kimi dövlət qulluğuna qəbul edilmiş və sonrakı illərdə də müəyyən himayəsini görmüşdü.

²² **Puşkin Aleksandr Sergeyeviç** (1799–1837) – böyük rus şairi. Yarıdıcılığı Azərbaycanda XIX əsrin sonlarından tanınmağa başlamışdı. Anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə Ə.Topçubaşovun həm “Kavkaz”, həm də “Kaspi” qəzetlərində irihəcmli məqaləsi çap olunmuşdu.

²³ **Parnas** – Yunanıstanda müqəddəs dağ. İki min ildən çoxdur ki, mədəniyyət tarixində şairlərin, bütünlükdə isə incəsənət adamlarının simvolik məskəni kimi tanınır.

²⁴ **Bestujev-Marlinski Aleksandr Aleksandroviç** (1797–1837) – romantizm dövrü rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri, tənqidçi, publisist və tərcüməçi. Dekabrist hərəkatının iştirakçısı kimi Qafqaza sürgünə göndərilmişdi. Əsərlərini “Marlinski” təxəllüsü ilə çap etdirirdi. Dağlılara qarşı döyüşdə həlak olmuşdu.

²⁵ **Səfəvilər** – 1501–1736-cı illərdə indiki Azərbaycan, Ermənistan, İran, İraq, Qərbi Pakistan, Türkmənistan, Şərqi Türkiyə, Şimal-Şərqi Hindistan ərazilərində mövcud olmuş tarixi Azərbaycan dövləti. Banisi qüdrətli sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətai idi.

²⁶ **Müzəffərəddin şah Qacar** (1853–1907) – türk əsilli Qacar sülaləsinə mənsub İran şahı. Nəsrəddin şahın oğlu. 1896–1907-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyəti dövründə İranda Məşrutə hərəkatı başlanmışdı.

²⁷ **Vorontsov Mixail Semyonoviç** (1772–1856) – qraf, knyaz, rus hərbiçisi – feldmarşal və dövlət xadimi. 1812-ci il müharibəsinin qəhrəmanı. 1844–1853-cü illərdə Qafqaz canişini. Mədəniyyətə himayəsi ilə seçilirdi. Tiflis teatrı onun təşəbbüsü ilə yaradılmışdı. M.F.Axundzadə əsərlərinin nəşrinin də təşəbbüskarı olmuşdu.

²⁸ **Cəlaləddin Mirzə** (1836–1870) – türk əsilli İran şahzadəsi, Fətəli şah Qacarin əlli səkkizinci oğlu. İran tarixinə dair “Nameyi-Xosrovan” əsərinin müəllifidir. Türk olsa da, daha çox İran vətənpərvəri kimi tanınırdı. Mütərəqqi görüşləri ilə seçilir, M.F.Axundzadə, Mirzə Melkum xan, Mirzə Yusif xan və b. ilə məktublaşır.

²⁹ **Mirzə Cəfər Qaracadaği** – tanınmış Cənubi Azərbaycan ziyalısı. Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında doğulduğundan bölgənin adını özünə təxəllüs kimi götürmüşdü. Cəlaləddin Mirzənin şəxsi katibi olmuş, M.F.Axundzadənin əsərlərini onun razılığı və təşviqi ilə ilk dəfə fars dilinə çevirərək 1874-cü ildə ayrıca kitab şəklində çap etdirmişdi. Mirzə Fətəli irsinin Avropada yayılmasında həmin tərcümələr böyük rol oynamışdı.

³⁰ **Haggard (William Henry Doveton, 1846–1926)** – ingilis diplomatı və şərqşünas-tərcüməçi. Orta əsrlər fars ədəbiyyatına dair bir sıra araşdırmaların müəllifidir.

³¹ **Lestrange (Guy Le Strange, 1854–1933)** – ingilis şərqşünası, ərəb və fars ədəbiyyatları üzrə mütəxəssis. Yaxın Şərfin tarixi coğrafiyasına dair tədqiqatları ilə də tanınır.

³² **Barbye de Meynard (Barbier de Meynard Charles, 1826–1908)** – fransız şərqşünası və tarixçisi. İslamın və Xilafətin tədqiqatçısı kimi daha çox tanınır

³³ **“Journale Asiatique”** (tam adı: “Journal Asiatique ou Recueil de Memoires, d’Extraits et de Notices relatifs a l’Histoire, a la Philosophie, aux Langues et a la Litterature des Peuples Orientaux”) – Fransa Asiya Cəmiyyətinin nəşri kimi 1822-ci ildən bizim günlərə qədər Parisdə çıxan elmi jurnal.

³⁴ **Cilliere Alfonse (Cilliere Alphonse, 1861–1946)** – fransız diplomatı, türk, ərəb və fars dilləri üzrə mütəxəssis. 1887–1925-ci illərdə Fransa Xarici İşlər Nazirliyi sistemində çalışmışdı. 1890-cı illərdə Trabzon şəhərinin baş konsulu olduğu dövrdə türklərə qarşı ermənipərəst mövqedən yazılmış “Massacres d’Armeniens” (“Erməni soyqırımı”) kitabını nəşr etdirmişdi (1895).

³⁵ **Varmund Adolf (Wahrmund Adolf, 1827–1913)** – alman şərqşünası. Ərəb, fars və türk dilləri üzrə mütəxəssis. 1885-ci ildə Vyana Şərq Dilləri İnstitutunun direktoru olmuşdu.

³⁶ **“Allgemeine Zeitung”** (dəqiq: “Deutsche Allgemeine Zeitung”) – 1861–1945-ci illərdə Berlində nəşr olunan sağ təmayüllü alman qəzeti.

³⁷ **Zarncke Literarisches Centralblatt** – 1852–1944-cü illərdə Almaniyada (Leypsiq), alman dilində nəşr olunan klassik və müasir ədəbiyyat məcmuəsi.

³⁸ **Firidun bəy Köçərli (1863–1920)** – Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin banisi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, folklorşünas, pedaqoq, təhsil təşkilatçısı. Qori Müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsinin müəllimi, Qazax Müəllimlər seminariyasının (1918) qurucusu və ilk direktoru.

³⁹ **Qori Müəllimlər seminariyası** – bəzən Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyası da adlandırılır. Cənubi Qafqaz xalqları üçün müəllim kadrları hazırlayan xüsusi orta təhsil müəssisəsi. 1876-cı ildə təsis olunmuşdu. Tatar (Azərbaycan) şöbəsi isə 1879-cu ildən fəaliyyət göstərirdi.

⁴⁰ **Tolstoy Lev Nikolayeviç (1828–1910)** – rus yazıçısı. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda onun əxlaqi təliminə və “şərə müqavimət göstərməmək” prinsipinə müəyyən maraq mövcud idi.

⁴¹ **Artur Şopenhauer (Arthur Schopenhauer, 1788–1860)** – alman filosofu, irrassionalizm nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi. Özünü Kant fəlsəfi irsinin pərəstişkarlarından biri hesab edirdi.

⁴² **"Вестник Кавказа"** – 1900–1905-ci illərdə Tiflisdə rus dilində nəşr olunan aylıq elmi-ədəbi məcmuə. Baş redaktoru V.D.Korqanov idi. Jurnal öz qarşısına Qafqazın və həmsərhəd Şərqi ölkələrinin tarixini, ədəbiyyat və maarifini, habelə mədəni-mənəvi həyatın digər sahələrini işıqlandırmaq vəzifəsini qoymuşdu.

⁴³ **Aşiq Pəri (1811–1847)** – XIX əsr Azərbaycan şairəsi. Xalq şeiri üslubunda yazılmış qoşma və gəraylıları, habelə bir sıra müasirləri ilə şeirləşmələri ilə tanınır.

⁴⁴ **Seyid Əbülqasim Nəbati (1812–1873)** – XIX əsr Cənubi Azərbaycan şairi. Hürufi ədəbiyyatının sonuncu görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınırdı.

⁴⁵ **Həsən bəy Zərdabi (1837–1907)** – Azərbaycan milli mətbuatının, teatrının və qadın təhsilinin banisi, pedaqoq, ictimai xadim. Uzun illər Bakı Şəhər Dumasının üzvü. “Əkinçi” qəzetinin (1875–1877) təsisçisi və redaktoru, “Kaspi”nin fəal əməkdaşlarından biri, Moskva Universitetinin ilk azərbaycanlı məzunu (1865).

⁴⁶ **Əhməd bəy Ağayev (Ahmet Ağaoğlu, 1869–1939)** – jurnalist, ictimai-siyasi xadim. Sorbonna məzunu. “Kaspi”nin ən fəal müəllifi. Azərbaycan və Türkiyədə nəşr olunan bir neçə qəzetin təsisçisi. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Osmanlı və Türkiyə Cümhuriyyəti parlamentlərinin üzvü, 1909-cu ildən etibarən yaşadığı Türkiyədə Əhməd Ağaoğlu kimi tanınmışdı. Ankara Hüquq Məktəbinin qurucularından biri olmuşdu.

⁴⁷ **Nəcəf bəy Vəzirov (1854–1926)** – M.F.Axundov ənənələrini davam etdirən dramaturq, ictimai xadim, publisist. Azərbaycan dramaturgiyasında faciə janrının banisi.

⁴⁸ **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870–1933)** – nasir, yazıçı, diplomat, alim, ictimai xadim. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi dram müəllifi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ermənistan və Dağlılar Respublikasında səfiri. Əməkdar mədəniyyət işçisi. Sovet dövründə Əməkdar mədəniyyət işçisi adına layiq görülmüşdü.

⁴⁹ **Sultan Məcid Qəniyev (Qənizadə, 1866–1937)** – tanınmış pedaqoq, maarif təşkilatçısı, yazıçı, tərcüməçi, jurnalist və lüğətşünas. Məşhur “rus-tatar” məktəbləri şəbəkəsinin qurulmasında böyük rol oynamışdı. Bakı-Dağıstan məktəblərinin inspektoru kimi böyük bir ərəzidə müsəlmanlar

arasında maarifin yayılması ciddi töhfə vermişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü (1918–1920) idi.

⁵⁰ **"Tərcüman"** – əsası İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfindən qoyulan, 1883–1918-ci illərdə Krımın Bağçasaray şəhərində Krım-tatar türkcəsi və rus dillərində çap olunan ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni qəzet. Türkcülüyün yayılmasında mühüm rol oynamışdı. Azərbaycanda da məşhur idi.

⁵¹ **İsmayıl bəy Qasprinski (Qaspiralı, 1851–1914)** – Krım-tatar əsilli pedaqoq, yazıçı-jurnalist, ictimai-siyasi xadim. “Tərcüman” qəzetinin qurucusu, nəşir və redaktoru. “Dildə, fikirdə, əməldə birlik!” – şüarını ortaya atan İ.Qaspralı bütün həyatını Rusiya imperiyasında yaşayan türk-müsəlman xalqların təhsil, ictimai inkişaf yolu ilə yaxınlaşmalarına sərf etmişdi. Bir sıra bədii əsərlərin və zəngin pedaqoji irsin müəllifi kimi də tanınır.

⁵² **Ümmi Gülsüm xanım Şeyx-Əliyeva** – kumik əsilli general Əli Şeyxəliyevin xanımı, Orenburq müsəlman ruhani idarəsinin sədri Səlim Girey Teykelovun (1805–1885) bacısı. 1903-cü ildən etibarən Peterburqda qadın müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin fəaliyyətinə rəhbərlik etmiş, tatar qızları arasında dünyəvi təhsilin yayılması sahəsində xidmət göstərmişdi.

⁵³ **Müftiyevlər ailəsi** – Krım tatarlarının məşhur zadəgan nəsillərindən biri. Ailənin tarixi Krım xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi (1783) ərəfəsində yarımadada yerli müsəlmanların dini rəhbəri olmuş Müfti Müsəlləf Əfəndidən başlayır. Bu ailədən general-mayor Batır Çələbi Müftizadə (1817–1886), Krım tatarlarının ilk hərbi tarixçisi polkovnik İsmayıl Murza Müftizadə (1841–1917) kimi hərbiçilər və ziyalılar yetişmişdilər.

⁵⁴ **Akçurilər** – tatar murzaları (knyaz) nəsli. Öz tarixini 1509-cu ildə knyaz tituluna layiq görülmüş Akçura Adaşevdən götürür. Tatar kimliklərini və islam dininə bağlılıqlarını qoruyub saxlaya bildilər.

⁵⁵ **Deberdeyevlər** – XVIII əsrdən başlayaraq Penza vilayətində yaşayan zəngin tatar tacirləri nəsli. Nəslin nümayəndəsi Murza Baxtı Deberdeyev təxminən 1670-ci illərdə zadəgan sayılmaları üçün səy göstərsə də, müvəffəq ola bilməmişdi.

⁵⁶ **Zöhrə xanım Qaspiralı (1864–1903)** – İsmayıl bəy Qaspiralının xanımı, “Tərcüman”ın nəşrində onun ən yaxın köməkçilərindən biri. Maarifçi fəaliyyəti ilə də tanınırdı. Akçurilər nəsindən idi.

⁵⁷ **Pəmbə xanım Bolatukova** – İsmayıl Qaspiralının doğma bacısı, 1893-cü ildən müəllimlik etmiş, Krımın müxtəlif yerlərində qızlar üçün dərslərin yeni üsulla keçildiyi məktəblər açmışdı.

⁵⁸ **Hənifə xanım Məlikova (1856–1928)** – pedaqoq, ictimai xadim. Həsən bəy Zərdabının xanımı və silahdaşı. Balkar türklərinin məşhur Abayevlər nəslindən idi. Bakıda açılan ilk rus-müsəlman qız məktəbinin müdiriəsi olmuş, həyatının sonuna qədər xalq maarifi sahəsində çalışmışdı.

⁵⁹ **Məryəm xanım Sulkeviç (1861-?)** – Litva tatarı. Pedaqoq, Bakıdakı rus-müsəlman qız məktəbinin müəllimi və direktoru, Bakı Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri olmuşdu.

⁶⁰ **Şəfiqə xanım Şeyxzadə-Əfəndizadə – (1882–1959)** – pedaqoq, publisist və yazıçı. Azərbaycanın ilk qadın jurnalistlərindən sayılır. Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının (1906) iştirakçısı olmuşdu.

⁶¹ **Sara xanım Axundova** – pedaqoq, maarif xadimi. XX əsrin əvvəllərində H.Z.Tağıyevin rus-müsəlman qız məktəbində və Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün açılmış müxtəlif məktəblərdə çalışmışdı.

⁶² **Rəhilə xanım Terequlova-Hacıbababəyova (1885–1938)** – pedaqoq, 1902–1907-ci illərdə rus-müsəlman qız məktəbinin müəlliməsi, Bakı III rus-tatar qız məktəbinin müdiriəsi (1908–1914) olmuş, Bakı Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri kimi geniş fəaliyyət göstərmişdi. Sovet hakimiyyəti dövründə də maarif sahəsində çalışmışdı.

⁶³ **Sona xanım Tağıyeva (1881–1932)** – Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ikinci xanımı. Azərbaycanda qadın təhsili və xeyriyyəçilik sahəsindəki bir sıra işlər onun adı ilə bağlıdır.

⁶⁴ Sonaxanım Tağıyevanın atası rus ordusunun general-leytenantı Balakişi bəy Ərəblinski (1828–1902) idi.

⁶⁵ **Knyaginya Fatimə Devletkildeyeva** – Volqaboyuda qadın təhsilinin pionerlərindən biri, Xədicə Əhmərovanın Kazanda qızlar üçün açdığı rus-tatar məktəbinin müəllimi. Tarixi XVI yüzillikdən, Baybars Murza Devletkildeyevdən başlayan məşhur tatar knyazları nəslinə mənsub idi.

⁶⁶ **Əminə Feyzəxanova** – tatar maarifçisi, Kazan Universiteti şərq dilləri mühazirəçisi Xusain Feyzəxanovun (1823–1866) qızı. Yeniyetməlik illərini məşhur şərqşünas Mirzə Kazımbəyin oğlu, senator L.A.Kazımbəyin ailəsində keçirmişdi. Müsəlman qadın hərəkatında fəal iştirak etmiş, xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, Kazanda qızlar üçün rus-tatar məktəbi açmışdı.

⁶⁷ **Həlilmətəlbənat Bəydəmirova (1876–1906)** – Hazırda Rusiya Federasiyası Ryazan vilayətinin tabeliyində olan və mişer tatarlarının yaşadığı tarixi Kasimov şəhərində qızlar üçün məktəbin müdiriəsi və müəllimi olmuşdu. XX əsrin əvvəllərində tatar ədəbiyyatında şair və yazıçı kimi də tanınırdı.

⁶⁸ **Şeyx Barudi (1872–1926)** – tatar ilahiyatçısı, islamda yeniləşmə (cədidizm) hərəkatının tərəfdarlarından biri. Buxarada əsaslı dini təhsil aldıqdan sonra 1901-ci ildə Kazanda tədrisin yeni üsulla aparıldığı “Mədrəseyi-Mühəmmədiyyə”ni qurmuş və özü də uzun illər orada müəllimlik etmişdi.

⁶⁹ **Bibi Raziyə Kutluyarova-Süleymanova (?–1923)** – Kazan tatarı, ali tibb təhsili almış ilk müsəlman qadın həkimlərindən biri. Qadın gimnaziyasını əla qiymətlərlə başa vurduqdan sonra 1886–1891-ci illərdə Peterburqda həkim köməkçisi və feldşer hazırlayan Rojdestvenski kurslarını bitirmişdi. 1892-ci ildə imperatriçənin binagüzarlığı ilə həkim kimi fəaliyyətə başlamışdı. Rusiyada qadın hərəkatının fəal iştirakçısı olmuşdu.

⁷⁰ **Nakaşidze Mixail Aleksandroviç (1844–1905)** – knyaz, Rusiya dövlət xadimi, 1904–1905-ci illərdə Bakı qubernatoru. 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanan erməni-müsəlman qarşıdurmasında guya azərbaycanlıların tərəfində dayanması iddiası əsasında daşnak terrorçusu Dro tərəfindən öldürülmüşdü.

⁷¹ **Axund Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə (1855–1938)** – azərbaycanlı din xadimi, ilahiyatçı, Qurani-Kərimin Azərbaycan türkcəsinə ilk tərcüməçisi və təfsirçisi, dini mövzularda tarixi romanlar müəllifi. Eyni zamanda ərəb müəlliflərin islam dininin tarixindən bəhs edən romanlarını Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. 1904–1920-ci illərdə Bakı qazisi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

⁷² **Qasım bəy məscidi** – azərbaycanlı memar Məşədi Mirzə Qafar İzmayılovun layihəsi əsasında 1892–1896-cı illərdə Bakının tarixi mərkəzində (indiki ünvanı: Həzi Aslanov küç., 23) inşa edilmiş məscid binası.

⁷³ **Əlahəzrət İrən şahı** – 1903-cü ildə Bakıdan keçib Avropa səyahətinə yollanan və şəhərdə böyük təntənə ilə qarşılanan Müzəffərəddin şah Qacar (1853–1907) nəzərdə tutulur.

⁷⁴ **I Aleksandr – Aleksandr Pavloviç (1777–1825)** – Rusiya imperatoru, 1801–1825-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirilmişdi.

⁷⁵ **Lutsau Nikolay Aleksandroviç (1853–?)** – rus hərbiçisi, general-mayor, 1900–1903-cü illərdə Yelizavetpol (Gəncə) qubernatoru vəzifəsini icra etmiş, 1903-cü ildən isə qubernator olmuşdu.

⁷⁶ **Ezop** – əfsanəvi qədim yunan şair-təmsilçisi. Təxminən e.ə. 600-cü illərdə yaşadığı ehtimal edilir. Dünya ədəbiyyatında təmsil janrının banisi sayılır.

⁷⁷ **Stsilla və Xaribda** – qədim yunan mifologiyasına görə, Messina körfəzində baş-başa gələn iki qaya. Elmi-bədii təfəkkürdə “təhlükəli keçid”, “keçilməz yer” anlamında işlədilir.

⁷⁸ **Şeyxülislam Axund Əbdüссəlam Axundzadə (1843–1907)** – azərbaycanlı din xadimi, ilahiyatşünas alim. İslama dair çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. 1894–1907-ci illərdə Zaqafqaziya şeyxülislamı olmuşdu.

⁷⁹ **Müfti Hüseyin Əfəndi Qayıbov (1830–1917)** – maarifpərvər din xadimi, ədəbiyyatşünas və publisist. Dördcildlik “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” müntəxəbatının müəllifidir. 1881–1917-ci illərdə Zaqafqaziya müftisi vəzifəsini daşımışdı.

⁸⁰ **Freze Aleksandr Aleksandroviç (1840–1918-ci ilin martından əvvəl)** – rus hərbcisi və dövlət xadimi, 1897–1903-cü illərdə Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı və Qafqaz canişininin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi. Rusiya daxili işlər nazirinin müavini və Dövlət Şurasının üzvü kimi mühüm vəzifələr tutmuşdu.

⁸¹ **Vəliəhd** – sonuncu Rusiya çarı II Nikolayın oğlu, taxt-tacın varisi Aleksey Romanov (1904–1918) nəzərdə tutulur. 1918-ci ildə ailə üzvləri ilə birlikdə bolşeviklər tərəfindən öldürülmüşdü.

⁸² **Malama Yakov Dmitriyeviç (1841–1912)** – rus hərbcisi, süvari generalı, 1904–1905-ci illərdə Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı, 1905–1906-cı illərdə Qafqaz canişininin hərbi işlər üzrə köməkçisi olmuşdu.

⁸³ **“Şərqi-rus”** – 1903-cü ilin martından 1905-ci ilin yanvarına qədər Tiflisdə tanınmış publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin redaktorluğu ilə çıxan ictimai-siyasi qəzet. XX əsrin ilk anadilli mətbu orqanıdır.

⁸⁴ **Məhəmməd ağa Şahtaxtinski (1846–1931)** – publisist, jurnalist, şərqşünas, pedaqoq. “Şərqi-rus” qəzetinin naşiri və redaktoru idi. Bir sıra rus qəzetlərinin Yaxın Şərq üzrə müxbiri olmuşdur. Öz əlifba layihəsini hazırlamışdı. Mətbuatın mədəni-ictimai mövqeyinə münasibət məsələsində “Kaspi” qəzetinin redaksiyası, eləcə də Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayevlə kəskin polemika aparmışdı.

⁸⁵ **“Əkinçi”** – 1875-ci ilin iyulundan 1877-ci ilin sentyabrına qədər Bakıda, Həsən bəy Zərdabinin naşirliyi və redaktorluğu ilə iki həftədə bir dəfə nəşr olunan qəzet. Azərbaycanın və ümumən Rusiya türklərinin tarixində ilk mətbu orqan, ilk cari nəşr idi. Milli mətbuatın sonrakı inkişafında böyük rol oynamışdı.

⁸⁶ **“Ziya”** – Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə 1879–1880-ci və 1882–1884-cü illərdə Tiflis və Şamaxıda nəşr olunan qəzet. Əvvəl “Ziya”, sonra isə “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə çıxmışdı.

⁸⁷ **“Kəşkül”** – Cəlal Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə 1883–1891-ci illərdə Tiflisdə əvvəlcə məcmuə, sonra isə qəzet kimi çap olunan dövrü nəşr. Ədəbi-ictimai baxımından daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı.

⁸⁸ **Ünsizadələr** – XIX əsr Azərbaycan mətbuatı sahəsində jurnalist, naşir, redaktor, mətbəə sahibi kimi fəaliyyət göstərmiş Səid Ünsizadə (1845–1903), Cəlal Əfəndi və Kamal Ünsizadə qardaşları. Sonralar hər üçü Osmanlı imperiyasına köçüb fəaliyyətlərini orada davam etdirmişdilər.

⁸⁹ **Çernyayevski Aleksey Osipoviç (1840–1894)** – pedaqoq, müəllim Səfərəlibəy Vəlibəyovla birlikdə ibtidai məktəblər üçün ikihissəli “Vətən dili” (1888) dərsliyini hazırlamışdı. 1890-cı illərdə Azərbaycan türkcəsində qəzet nəşrinə təşəbbüs göstərsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdi.

⁹⁰ **17 Oktyabr Manifesti** – Rusiya imperiyasının ali hakimiyyətinin ölkə idarəçiliyində qanunların daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 17 (30) oktyabr 1905-ci il tarixində xalqa elan etdiyi manifest. Sənədin əhəmiyyəti Rusiya tarixində ilk dəfə olaraq çarın öz mütləq hakimiyyətini qanunverici orqanla bölüşdürməsi və bu məqsədlə Dövlət Dumasına seçkilərin keçirilməsinə razılıq verməsində idi.

⁹¹ **18 Fevral Manifesti** – çar II Nikolayın 1905-ci il fevralın 18-də imzaladığı bu manifest dövlət idarəçiliyində vətəndaş cəmiyyətinin rolunun və çəkisinin daha da artırılmasını nəzərdə tuturdu.

⁹² **III Müsəlman qurultayı** – 1906-cı il 16-21 avqust tarixlərində Nijni-Novqorodda türk-müsəlmanların yaşadıkları əksər bölgələrin təmsilçilərinin (təxminən 800 nəfər) iştirakı ilə leqal şəraitdə keçirilmişdi. Qurultayın işinə Rəyasət heyəti (sədr Ə.Topçubaşovun) rəhbərlik etmişdi. Rusiyada genişlənən azadlıq hərəkatı dalğasında müsəlmanların istək və tələbləri, eyni zamanda üzləşdikləri problemlər müzakirə olunmuşdu. Rusiya Müsəlmanları İttifaqı – “İttifaqi-Müslimin” siyasi partiya çevrilmiş, onun Mərkəzi Komitəsi seçilmişdi.

⁹³ **Ümumqafqaz müəllimlərinin ikinci qurultayı** – 1906-cı ilin avqustunda Bakıda keçirilmişdi. Qurultayın işində yalnız Bakı və Gəncə deyil, Tiflis, İrəvan quberniyalarında və Dağıstan vilayətində mövcud olan tatar (Azərbaycan) məktəblərinin müəllimləri iştirak edirdilər. Gündəlikdəki əsas məsələlər ana dilində tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni dərsliklər hazırlanması və müəllimlərin güziranının yaxşılaşdırılması idi.

⁹⁴ **İran Konstitusiyası və İran Parlamenti** – İranda Qanuni-əşası (Konstitusiya) qəbul edilməsi haqqında Müzəffərəddin şah 1906-cı il avqustun 5-də, Millət Məclisinin (Parlament) çağırılması haqqında isə sentyabrın 9-da fərman vermişdi. Oğlu, 1907-ci ilin başlanğıcında hakimiyyətə gələn Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı bu fərmanları tanımaq istəməyində isə xalq öz qələbəsini qorumaq üçün daha qətiyyətli vasitələrə əl atmışdı.

⁹⁵ **Gənc türklər** – Osmanlı imperiyasında XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən genişlənən siyasi hərəkat iştirakçlarına verilən ad. 1876-cı ildən etibarən gənc türklər yenilikçi sədrəzəm Midhət paşaya arxalanaraq liberal islahatlar həyata keçirməyə və ölkədə konstitusiyalı dövlət quruluşu yaratmağa çalışırdılar. Onların mübarizəsi 1908-ci ildə uğurla başa çatmış, Sultan II Əbdülhəmid devrilmişdi.

⁹⁶ **Nəsrəddin şah Qacar (1831–1896)** – türk əsilli Qacar sülaləsindən olan İran şahı. 1848–1896-cı illərdə hakimiyyət başında olmuş, sərt idarəçiliyi ilə tanınmışdı. 1896-cı ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdü.

⁹⁷ **“Temps”** (daha dəqiq: **“Le Temps”**) – 1826-cı ildən etibarən Lozannada (İsveçrə) fransız dilində nəşr olunan populyar ictimai-siyasi qəzet.

⁹⁸ **“Məktəb”, “Faydalı əyləncələr”** – İsmayıl Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinin nəşrinə icazə alana qədər litoqrafiya üsulu ilə Tiflisdə, Ünsizadə qardaşlarının mətbəəsində çap etdirdiyi maarifçi səciyyə daşıyan və bir neçə sayı işıq üzü görün cari nəşrlər.

⁹⁹ **“Moskovskie vedomosti”** – Moskvada 1756–1917-ci illərdə nəşr edilən sağ təmayüllü qəzet. Sahiblik hüququ 1909-cu ilə qədər Moskva Universitetinə məxsus idi. XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən siyasi baxımdan ifrat sağ mövqedə, rus millətçiliyi və şovinizm platformasında dayanırdı.

¹⁰⁰ **“Novoe vremya”** – Peterburqda 1868–1917-ci illərdə nəşr olunan ifrat sağ təmayüllü rus qəzeti. Xüsusən qeyri-rus xalqlara münasibətdə sərt mövqe tuturdu. Bolşevik çevrilişinin növbəti günü bağlanmışdı.

¹⁰¹ **Smirnov Vasili Dmitroviç (1846–1922)** – rus şərqşünası, türkoloq. İslama dair bir sıra tədqiqat əsərlərinin müəllifidir. Elmi yaradıcılığında şovinizm və böyük dövlətçilik elementlərinə təsadüf olunur.

¹⁰² **Çerevanski Vladimir Pavloviç (1836–1914)** – mühafizəkar əhvali-ruhiyyəli Rusiya dövlət xadimi, gizli müşavir, Dövlət Şurasının üzvü. Rusiya müsəlmanlarına mənfi münasibəti ilə seçilirdi.

Kitabın içindəkilər

Vilayət Quliyev. Cümhuriyyətə yol açan qəzet.....	3
Redaksiyadan (Ə.Topçubaşov)	15
Bakıda ilk rus-müsəlman qız məktəbinin açılışı münasibəti ilə	23
İlk tatar dramaturqu	39
Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı	49
Müsəlman qadınının sərbəst fəaliyyəti	54
Yeni Bakı qazısı.....	59
Qafqaz mənzərələri.....	62
Müsəlman ruhani seminariyası	68
Bakıda tatar dilində qəzet	73
Müsəlmanlar azadlıq hərəkatında	79
Müsəlmanların dirçəliş erası.....	85
Yeni qurbanlar	91
Qafqaz müsəlmanlarının vəziyyətinə dair	94
İran konstitusiyası haqqında	101
İsmayıl Qaspiralının xatirəsinə	108
İzahlar və şərhlər.....	114

Əlimərdan bəy Topçubaşov

“Kaspi”dən seçmələr

Mətbəenin direktoru: ***Elman Qasimov***
Dizayner: ***Mətanət Əliyızı***
Korrektor: ***Elsevər Muradov***

Çapa imzalanmışdır: 28.03.2018. Format: 60x84 1/16.
Həcmi: 8 ç.v. Sifariş № 17. Tiraj: 500

“Zərdabi LTD” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
Tel.: (012) 514 73 73, mob.: (050; 070) 344 76 01
e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru